

**Zrod a další vývoj nových elit
v České republice**
(od konce osmdesátých let 20. století
do jara 2002)

Pavel Machonin, Milan Tuček

SP 02:1

2002

Tuto práci recenzovali: RNDr. Tomáš Kostecký, CSc.
a Prof. Soňa Szomolányi, PhD.

Tato studie vznikla v rámci projektu GA ČR č. 403/01/0868.

© Sociologický ústav Akademie věd České republiky, 2002

ISBN 80-7330-011-7

Obsah

Abstraktum	5
Abstract	6
Abstraktum	7
1. Teoretický a metodologický přístup	9
2. Existovaly sociální zárodky nových elit ve státně socialistické společnosti?	12
3. Historický proces zformování nových elit	16
3.1. Elity politické	16
3.2. Elity ekonomické	21
3.3. Elita kulturní	27
3.4. Shrnutí	28
4. Vývoj od druhé poloviny devadesátých let až do května 2002	29
5. Analýza sociologických dat o vzniku a vývoji nových českých elit	37
5.1. Nejvyšší sociálně profesní kategorie: její sociální stabilita / vzestupná mobilita	37
5.2. Popis elit v roce 1994	42
5.3. Postoje elit	44
6. Závěry	48
Dodatečná poznámka autorů	50
Literatura	51
Shrnutí	55
Summary	57
Zusammenfassung	59

Zrod a další vývoj nových elit v České republice (od konce osmdesátých let 20. století do jara 2002)

Pavel Machonin, Milan Tuček

Abstraktum

Studie shrnuje výsledky téměř desetiletého úsilí autorů dobrat se v souvislosti se studiem postsocialistické transformace české společnosti také co nejuplněnějšího empirického a teoretického poznání procesu zrodu a dalšího vývoje společenských elit. Ty jsou zde chápány především jako vrcholová stratifikační seskupení vstupující ve složité interakce s celým sociálním systémem, jeho institucionální strukturou ekonomickou i politickou i s celou sférou kulturně civilizační. Zahrnují elitu politicko-správní, ekonomickou i kulturně ideologickou. Převyprávěním dějin vzniku a vývoje všech tří složek v letech 1989–2002 (včetně stručné retrospektivy týkající se zárodků postsocialistických elit ve státním socialismu) a systematickou prezentací poznatků z vlastních i převzatých pramenů si autoři vytvořili bázi pro testování hlavních proudů soudobých teorií geneze a vnitřní struktury elit (Szelényi et al. a Higley et al.). Hlavním závěrem těchto testů je poznatek, že schémata vytvářená těmito teoriemi je možno použít k interpretaci a zobecnění postsocialistického vývoje jako užitečný základ pro ideálové modely postihující různorodou sociální realitu, nikoli jako předem dané striktní predikce.

Klíčová slova

Elity společenské, politické, ekonomické, kulturní; geneze elit; transformace postsocialistická; reprodukce, cirkulace, replacement; elity rozdělené, fragmentarizované, konsensuálně sjednocené

The Rise and Evolution of the New Elites in the Czech Republic (from the end of the 1980's to the spring of 2002)

Pavel Machonin, Milan Tuček

Abstract

The study summarizes the results of the authors' nearly decade-long effort (related to the study of the post-socialist transformation of Czech society) to gain an empirical and theoretical knowledge of the process of how social elites are created and consolidated. Social elites are understood primarily as the foremost stratification groupings, which enter into complicated interactions with the social system, its economic and political institutional structures, as well as the sphere of culture and its structures. They include political-administrative, economic, and cultural-ideological elites. By re-telling the history of the creation and development of these three elites between 1989 and 2002 (including a brief overview concerning the origin of the post-socialist elites during the period of state-run socialism), and through a systematic presentation of the authors' own findings and other resources, the authors have created a foundation which provides the basis for the testing of the main current theories pertaining to the history and internal structuring of elites (Szelényi et al. and Higley et al.). The main conclusion is that the schemes resulting from these theories may be used for interpretation and, by extrapolating the features common to the post-socialist experience, these theories may be used as a basis for ideal-type models capturing a diverse social reality. The schemes generated from these theories, however, may not be used to predict future developments.

Key words

Elites: social, political, economic, cultural; their genesis; post-socialist transformation; reproduction, circulation, replacement; elites: divided, fragmented, consensual, unified

Entstehung und Entwicklung der neuen Eliten in der Tschechischen Republik (vom Ende der 80er Jahre des 20. Jahrhunderts bis zum Frühjahr 2002)

Pavel Machonin, Milan Tuček

Abstraktum

Seit fast zehn Jahren bemühen sich die Autoren im Zusammenhang mit dem Studium der postsozialistischen Transformation der tschechischen Gesellschaft auch um möglichst vollständige empirische und theoretische Erkenntnisse über den Prozess der Entstehung und der weiteren Entwicklung gesellschaftlicher Eliten. Die Studie fasst die Ergebnisse dieser Bemühungen zusammen. Die gesellschaftlichen Eliten werden hier vor allem als oberste Teilschicht aufgefasst, die durch ihre institutionelle ökonomische und politische Struktur mit dem ganzen sozialen System und mit der gesamten kultur-zivilisatorischen Sphäre in eine komplizierte Interaktion tritt. Sie umfassen die politisch-rechtliche, die wirtschaftliche und die kulturideologische Elite. Durch einen Rückblick auf die Geschichte der Entstehung und Entwicklung aller drei Bestandteile in den Jahren 1989–2002 (einschließlich einer kurzen Retrospektive, die die Anfänge der postsozialistischen Eliten im Staatssozialismus betrifft) und durch eine systematische Präsentation der Erkenntnisse aus eigenen und übernommenen Quellen schufen die Autoren die Basis für einen Test der Hauptströmungen der gegenwärtigen Theorien über die Genese und die inneren Strukturen von Eliten (Szelényi et al. und Higley et al.). Das Hauptergebnis dieser Tests liegt in der Erkenntnis, dass die Schemata, die durch diese Theorien hervorgebracht wurden, zur Interpretation und Verallgemeinerung der postsozialistischen Entwicklung genutzt werden können, und zwar als nützliche Grundlage für idealtypische Modelle, die die vielgestaltige soziale Realität erfassen, nicht aber als im Vorhinein gegebene strikte Prädiktionen.

Schlüsselwörter

gesellschaftliche, politische, wirtschaftliche, kulturelle Eliten; ihre Genese; postsozialistische Transformation; Reproduktion, Zirkulation, Replacement; geteilte, fragmentarisierte, konsensual vereinigte Eliten

1. Teoretický a metodologický přístup

Zhroucení státně socialistických systémů v Evropě na přelomu osmdesátých a devadesátých let a následující postsocialistické změny zcela přirozeně vyvolaly zájem politologů a sociologů, kteří se zabývají studiem společenských elit. Od začátku bylo zřejmé, že elity budou hrát ve zmíněných procesech významnou úlohu. Tak se otevřelo nové pole pro aplikaci a případné kritické přehodnocení jak klasických, tak moderních teorií elit a pro empirický výzkum v této oblasti. (Viz celou sérii spisů vydaných v několika posledních letech, například [Szelényi 1995; Szelényi (ed.) 1995; Szelényi, Treiman and Wnuk-Lipiński 1995; Wasilewski 1996, 2000; Wesolowski, Panków 1995; Lengyel 1996; Best, Becker 1997; Lengyel, Martin 1997; Dogan, Higley 1998; Srubar et al. 1998; Mink, Szurek 1998; Higley, Pakulski, Wesolowski 1998; Lane, Ross 1999; Kramberger, Vehovar 1999; Higley, Lengyel (eds.) 2000; Frenzel-Zagórska, Wasilewski 2000].)

Tato studie je dalším z článků řetězu českých analýz a výzkumů věnovaných zrodu a dalšímu vývoji nových elit od roku 1989 [Machonin 1994; Machonin, Tuček 1994, 1996 b, 2000; Hanley, Matějů, Vlachová a Jindřich Krejčí 1996; Machonin, Šťastnová 1997; Konvička 1995, 1997 a, b, 1999; Matějů 1997; Machonin, Gatnar 1999; Jaroslav Krejčí 2001; Brokl, Mansfeldová 1998; Huk 2001]. Výslovně navazuje na dříve publikované studie Machonina a Tučka, uveřejněné v letech 1994, 1996 a 2000 v cizích jazycích. Využívá poznatky z výzkumů STEM, především Konvičkových, které jsou jedním z mála dostupných zdrojů soustavného empirického zkoumání elit po roce 1994. Oba autoři děkují proto na tomto místě Středisku empirických výzkumů Praha a jmenovitě jeho analytikovi L. Konvičkovi za laskavý souhlas s tím, že mohli z těchto zdrojů čerpat. Konvičkova studie z roku 1998 a Hukova z roku 2001 a další faktografické poznatky, čerpané zpravidla z kvalitativního zkoumání a pozorování, popř. z výzkumů politického chování, umožňují rozšíření a doplnění o interpretace s náměty na možná nová zobecnění, jež se týkají vývoje v posledních čtyřech letech. V dané souvislosti jsou právě tyto doplňky důležité, poněvadž se týkají zkušeností získaných v průběhu dramatických a do jisté míry překvapujících obrátů v ekonomických i politických poměrech a s nimi spojených změn ve složení elit, jež se odehrály v České republice v letech 1997–2002.

Náš přístup ke studiu elit nesleduje tu tradici, podle které se hlavní důraz klade především na mocenské elity (popř. elity politické, elity rozhodující v organizačních strukturách, elity vládnoucí, či tzv. politické třídy), a to nejčastěji z hlediska fungování a vývoje politického systému, popř. vlastnicko-manažerského aspektu systému ekonomického. Takový přístup dominuje v teoriích a empirických aplikacích takových myslitelů, jakými byli nebo jsou např. Machiavelli, Mosca, Pareto, Sorel, Michels, Mills, Wesolowski v jeho současném období bádání, také však český sociolog M. Jodl [1994], stejně jako u jejich četných současníků a následovníků, mj. i těch, kteří se specializují na studium elit manažerských (počínaje Burnhamem). Příklon k této tradici, nebo k tradici jiné je ovšem otázkou rozhodnutí, při němž velký význam má vazba na souvislosti, v nichž jsou elity zkoumány. V našem případě je takovou okolností naše *soustředění na sociální stratifikaci a její vývoj, při němž jsou elity zkoumány jako vrchol stratifikační pyramidy*. To však neznamená, že v řadě jiných souvislostí, zejména týkajících se funkcí a vnitřní struktury elit, nejsou díla uvedených badatelů pro nás významná.

Např. i když nesdílíme Paretovo rozdělení společnosti na vládnoucí elitu a ovládanou masu pro přílišné zjednodušení a jednostrannost jeho přístupu, přijímáme inspirující přínos jeho rozlišení „cirkulace“ a „pomalé transformace“ elit jako ideální typologie užitečné pro studium sociální změny. [Pareto 1963: 1427–1432] Tato myšlenka byla badateli v oblasti post-

socialistických transformací reformulována jako východisko k vymezení základních alternativ možného vývoje: *buď reprodukce, nebo cirkulace elit*. [Szelényi a Treiman 1991: 279–280; Szelényi, Treiman, Wnuk-Lipiński 1995; Matějů 1997: 63–65] V této podobě je jednou z klíčových idejí výzkumu elit ve všech bývalých státně socialistických zemích.

Pro nás, jakožto výzkumníky zabývající se vertikální sociální diferenciací a mobilitou a jejími přeměnami v průběhu postsocialistické transformace, *představuje společenská elita, zahrnující nejen politickou, ale také ekonomickou a kulturní (intelektuální) složku, vrcholové a proto jedno z nejvýznamnějších sociálních seskupení, které spolu se sociálními třídami, vrstvy a statusově inkonzistentními skupinami a v návaznosti na ně dotváří vertikální diferenciaci i integraci sociálních systémů, tj. sociální stratifikaci a / nebo třídní strukturu.*

Z tohoto hlediska k příslušníkům společenské elity nepatří jen ti, kdo zauímají vysoké, popř. rozhodovací pozice v organizačních hierarchiích (nejen politických, ale také např. ekonomických) a kontrolují tak svým mocenským vlivem národní (popř. také regionální a lokální), nebo dokonce mezinárodní dlouhodobé politiky. (Viz [Higley, Deacon, Smart 1979: 1–24].) *Nejobecnějším vymezením příslušníků elity je z našeho hlediska vysoký multidimenzionálně pojatý sociální status zahrnující (ne nutně a ne ve všech případech) i mocenskou, popř. manažersko-organizační pozici, také však společenský a politicko-mocenský vliv, úroveň vzdělání a informovanosti vůbec, složitost a výkonnost práce, příjem, bohatství, životní styl, prestiž, tzv. sociální kapitál, atd.* Vedle bohatství a moci se do zařazení do elity promítá i kvalifikace a výkon a od nich odvozený úspěch a často i společenské uznání (sláva). Takováto elita (popř. – rozhodneme-li se i jejím složkám, případně jednotlivým prostorovým úrovním působení, připsat rovněž totéž označení – takové elity) hraje (hrají) důležitou a všestrannou roli (vykonávají několikere funkce) ve fungování a přeměnách sociálních systémů jakož i komplexně pojaté kultury (zahrnující v našem pojetí i civilizaci a institucionální systémy). Tento typ sociologického přístupu k elitám navazuje na tradici mnoha sociologických myslitelů, kteří se jinak navzájem mohou lišit v názorech na jiné otázky, avšak zabývají se třídními a / nebo stratifikačními systémy a zauímají stanoviska k jejich vyšším představitelům. Máme tu na mysli K. Marxe, M. Webera, T. Parsonse, G. Lenského, R. Dahla, A. Giddense, W. Wesolowského v jeho raných studiích, I. Szelényiho i řadu dalších.

Domníváme se, že elity a jejich aktivity jsou nepostradatelné pro existenci a vývoj lidské společnosti, avšak nikoli nezávislé na sociálních systémech a jejich ostatních složkách. Tento vzájemný vztah pojmáme samozřejmě dynamicky, kladouce důraz na *historické změny kulturních a sociálních systémů a na funkci elit všeho druhu, tedy nejen politických či mocenských, jako jednoho z nejvýznamnějších sociálních aktérů těchto změn. Vnitřní struktura a vnější funkce takto pojímaných elit jsou tedy společenské subsystémy mimořádně významné pro fungování i pohyb společnosti jako celku.*

Nedomníváme se však, že v postsocialistických změnách „... máme co dělat se specifickým typem kauzality mezi ekonomickými, politickými a sociálními procesy, kauzality, která byla zformována mnohem více ‚modráky‘ (rozuměj předepsanými technologickými postupy – P. M. a M. T.) vypracovanými politickými elitami než ‚kondicionálními zákony historie““. [Matějů 1995: 221] Nikterak nepopíráme aktivní roli elit jak v počáteční fázi postsocialistické transformace, tak v jejím dalším průběhu. Nepodporujeme samozřejmě ani představu o jakýchsi předem daných „zákonech historie“, spíše bychom místo tohoto slovního obratu použili jiný, totiž „pravidelnosti zjištěné ve fungování a vývoji společnosti“. Nelze však přehlédnout, že dnes již četné empirické studie, pokud jsou založeny na zkoumání historicky se vyvinuvší zkušenosti postsocialistického vývoje, zahrnující i ony předem většinou nepředvídané, avšak zřejmě nevyhnutelné „obraty“, demonstrují *vzájemné vazby mezi strukturálními a funkcionál-*

ními změnami v sociokulturních systémech a analogickými změnami ve struktuře a fungování elit. Aktuální podoba těchto vzájemných závislostí pak je vždy spoluurčována jak aktivitami elit, tak – ve vztahu k působení elit – „spontánními“ reakcemi i akcemi všech ostatních sociálních seskupení. Elity jsou významnými aktéry postsocialistických změn, nikoli však aktéry monopolními. Naopak, aktivity ostatních složek společnosti – jinak tomu ani v postupně se demokratizujících společnostech nemůže být – významně ovlivňují jednání elit a, je-li třeba, korigují i jejich složení, např. v důsledku jak řádných, tak mimořádných volebních aktů, popř. do jisté míry i tlakem tzv. občanských aktivit. Ve většině případů postsocialistických přeměn střeoevropského typu (zejména v Česku, Polsku, Maďarsku i na Slovensku, také však ve východních německých zemích) bylo původní složení vládnoucích a hospodařících elit, také však elit kulturních, po jistém nahromadění společenských zkušeností, ať už volebními akty, nebo pod tlakem veřejného mínění, výrazně strukturálně obměněno, a to přesto, že původní „modráky“, které na počátku nové elity uplatňovaly, měly ve svém základním zaměření silnou zahraniční finančně ekonomickou i politicko-ideologickou podporu. Obdobný proces pokračuje a nutí k obměnám, mj. generačním, i druhou a další vlny elit, které se postupně dostávaly do čela společnosti. V tomto ohledu empirické analýzy spíše vyvracejí, než potvrzují jednostranně „elitářský“ přístup.

Značný význam pro naše další zkoumání českých elit a jeho interpretaci a případnou generalizaci měly kontakty s J. Higleym a týmem jeho spolupracovníků z Evropy i jiných částí světa (B. Grancelli, D. Kostova, A. Kramberger, M. Lazić, D. Lane, G. Lengyel, J. Pakulski, S. Szomolányi, J. Tholen, J. Wasilewski, W. Wesolowski a další), navázané v roce 1997. I když jsme se neshodli se všemi členy týmu v již zmíněné otázce mocensko-organizačního, nebo širšího společenského vymezení elit, získali jsme možnost na základě po ruce jsoucí literatury i řady pracovních setkání a diskusí obohatit naši stratifikačně pojatou koncepci elit o seriózně a novátorsky zpracovanou konceptualizaci vzájemných vztahů vnitřní struktury a vzorců chování elit na jedné straně a fázi postsocialistické transformace (také však demokratizačních procesů v jiných typech transformací probíhajících v soudobém světě), která se vytvářela postupně od poloviny let sedmdesátých minulého století až do současnosti na straně druhé. (Viz zejména [Field, Higley 1980; Field, Higley, Burton 1990; Dogan, Higley 1998].) Toto poznání nám umožnilo lépe porozumět povaze a významu strukturálních a funkcionálních změn v českých elitách jak v první, počáteční, tak v pozdější až současné fázi postsocialistického vývoje.

Jádro poznatků, jež jsme načerpali ze studia prací J. Higleyho a jeho četných spolupracovníků z oboru politické sociologie a teorie demokracie se dá nejstručněji vyjádřit reprodukcí jejich základního modelu vztahů typologie politických režimů a struktury elit. (Viz např. [Higley and Lengyel 2000: 7].) Podle něj totalitním, popř. ranně posttotalitním režimům odpovídá tzv. ideokratická, tj. monolitní a vnější konkurence zbavená politicko-organizační elita, jaká např. u nás fungovala v letech 1939–1945 nebo 1948–1956 a 1970–1984. Rozdělená elita je charakteristická pro situaci konfliktu zaostalého autoritárního režimu, střetávajícího se s již zformovanou radikální opozicí. Zárodky takové struktury lze u nás zaznamenat v letech 1956–1969 a 1985–1989. V plném rozsahu se tento typ realizoval v listopadu 1989 a v roce 1990. V nekonsolidované, tj. teprve se rozvíjející demokracii, popř. v modernějších variantách autoritárního režimu, se nejčastěji setkáváme s elitou fragmentarizovanou, tedy vysoce heterogenní, roztržštěnou, zatímco pro konsolidovanou demokracii, popř. pro stát práva je příznačná elita konsensuálně sjednocená. Ta nevylučuje pluralitu aktivit, názorů a programů, avšak je sjednocena konsensem týkajícím se demokratických „pravidel hry“, tj. jednak střídáním politických stran ve vládě podle výsledků voleb, jednak přiměřeně tolerantními vzájemnými vztahy stran vládnoucích a opozičních, jejichž součástí je i snaha dosáhnout shody v klíčových

otázkách existence a dlouhodobého vývoje národa (obyvatelstva státu). (Názorné příklady těchto typů vnitřní strukturace elit z naší zkušenosti viz níže.) Ukázalo se, že toto schéma lze poměrně úspěšně použít pro analýzu různých etap postsocialistické transformace, jak ukážeme s příslušnými komentáři dále, ovšem s vědomím, že bylo konstruováno pro elitu politicko-organizační a že jeho přímočará aplikace na celou společenskou elitu není jen tak snadno schůdná.

V následujících dvou kapitolách textu uplatníme historicko-strukturální přístup a všimneme si jak prehistorie a zrodu nových českých elit, tak jejich dalšího vývoje až do současnosti. Budeme přitom vycházet z dřívějších i nových detailních analýz provedených na základě dat z výzkumů, historických studií a sledování aktuálních zpráv i vlastního pozorování. Základem pro rekapitulaci našich poznatků budou naše předchozí studie, zejména [Machonin, Tuček 1996 a, b, 2000], v nichž čtenář s hlubším zájmem o téma najde i četné odkazy na další zdroje faktografických poznatků. Zde však bude východiskem poučené převyprávění nedávné historie českých elit, které pak v dalším textu otestujeme s pomocí dat, jež jsou k dispozici.

2. Existovaly sociální zárodky nových elit ve státně socialistické společnosti?

Od roku 1938 až do roku 1989 žili Češi a spolu s nimi Slováci, s výjimkou dočasných období uvolnění, v podmínkách vytvořených totalitními politickými systémy: nejprve šest let za německé nacistické okupace, popř. za fašizujícího a na Německu závislého Slovenského státu, později pak v totalitním systému státního socialismu. Nejvýznamnější uvolnění nastalo mezi osvobozením v roce 1945 a podzimem 1947, resp. únorem 1948. V této historicky krátké periodě bylo radikální vypořádání se s nacistickým systémem a dočasné nastolení v zásadě demokratického systému postupně vystřídáno neméně radikálními socializačními opatřeními, rovnostářskou sociální politikou a posléze, od konce roku 1947 až do února 1948, nahrazením parlamentního uspořádání vládou jedné strany, nejprve na Slovensku a pak v celém státě. Druhé období uvolnění v roce 1968, kdy se k moci dostalo reformní křídlo komunistické strany, bylo ještě kratší. Cizí intervence tehdy zabránila dosažení větší míry institucionalizace zamýšlené demokratizace společnosti a totalitní uspořádání se prosadilo v sedmdesátých a osmdesátých letech dvacátého století s dočasně ještě zvětšenou vehemencí. Totalitní politický systém byl doplňován extrémními omezeními trhu, mimořádně rozvinutým egalitarismem a dokonce i antimeritokratiem v distribuci majetku, příjmů a do značné míry i životního stylu. (Obdobné procesy lze ostatně prokázat pro české země i v období německé okupace v letech druhé světové války, ovšem navíc v kombinaci s germanizací a / nebo kolaborací velké části mocenských i hospodářských elit.) Obecné konstatování charakteru sociálně politického systému je ovšem jistou abstrakcí, která ponechává stranou jinak důležité dílčí obraty a mezihry, např. kromě již připomenutého poválečného období i léta 1956–1969, nebo druhou polovinu osmdesátých let 20. století, o nichž se podrobněji, tj. konkrétně historicky pojednává ve speciální práci. [Krejčí, Machonin 1996] Důraz na dominantní charakteristiky má však jasně demonstrovat, po jak dlouhé období extrémní podmínky totalitně antimeritokratického systému ovlivňovaly každodenní život české a slovenské společnosti a jak hluboký proto koneckonců byl i jejich vliv. K podrobnější interpretaci podstaty státně socialistických systémů viz [Machonin 1993, 1997 a].

Již v prvních hodnoceních událostí, které vedly ke strukturálním politickým a posléze sociálním posunům ve střední a východní Evropě v roce 1989 a letech následujících, mnozí evropští ekonomové, politologové i sociologové podtrhovali význam dlouhého trvání totalit-

ních a netržních systémů v minulosti pro perspektivy dalšího vývoje. Chápali, že z hlediska modernizačních procesů znamenaly takovéto podmínky nevyhnutelné zaostávání za vyspělejšími zeměmi. Na základě toho zformulovali představu relativně dlouhého období „dohánění“, jak to nejjasněji vyjádřil J. Habermas [1990] pojmem „*die nachholende Revolution*“, tak často opakovaným v různých variantách mnohými teoretiky a analytiky transformačních procesů.

Někteří teoretici odvodili z těchto zřejmých úvah i *určitou skepsi týkající se možnosti zformování sociální skupiny, která by mohla působit jako „sociální nositel postsocialistického vývoje“*. (Viz [Touraine 1991; Mink, Szurek 1992].) Jejich pozorování a úvahy měly jistý reálný základ. Na rozdíl od klasických demokratických revolucí se postsocialistické politické, ekonomické a sociální změny nemohly opírat o aktivity výrazně utvářených a dostatečně početných sociálních tříd vzniklých již „v lůně“ staré společnosti, před politickými převraty. Důvodem byl silný tlak totalitního systému, který omezoval rozsah a rozvoj, někdy pak dokonce i samu existenci byť i jen drobného legálního soukromého hospodaření a samozřejmě i svobody projevu a politické aktivity. To platí zejména o Československu, kde před rokem 1989 prakticky neexistovaly oficiálně povolené soukromé ekonomické aktivity, kde majetek domácností i jednotlivců byl podstatně omezen celou řadou předchozích vyvlastnění pouze na tzv. osobní vlastnictví a kde nivelizace oficiálních příjmů byla jednou z nejsilnějších v Evropě. (Viz [Večerník 1969; 1995].) Jak Večerníkova, tak naše data prokázala přesvědčivě vysoký stupeň inkongruence mezi vzděláním a složitostí práce ekonomicky aktivních na jedné a jejich příjmovou a mocenskou (autoritárně shora určenou) pozicí na druhé straně. To znamená, že ve státním socialismu neexistovala (s výjimkou hrstky skutečně výrazně úspěšných osobností, části nomenklatury a další skupiny „úspěšných“ osob působících v tzv. šedé ekonomice) žádná početnější skupina lidí s vysokou kvalifikací a současně značnými, ba ani středně vysokými ekonomickými zdroji (tedy ani „horní“, ani „vyšší střední“ vrstva či třída a vůbec ne tzv. „stará“ a jen ve velmi omezené míře tzv. „nová střední třída“, pokud za ni nechceme považovat mzdově nadhodnocované kvalifikované dělnictvo). [Machonin, Tuček 1994] Do značné míry podobné jevy byly zjištěny i v jiných státně socialistických zemích Evropy. [Slomczyński 1994] Současně však, zejména v Maďarsku a Polsku, existoval relativně početný privátní ekonomický sektor založený na malovýrobě a drobných službách a ve všech socialistických zemích, včetně Československa a NDR, se buď legálně, nebo jako součást šedé ekonomiky prosazoval tzv. „domácí pracovní okruh“. [Roško 1986]

Avšak nepřítomnost, nebo pouze velmi omezená přítomnost statusově konzistentních skupin, „předurčených“ svými oficiálními ekonomickými, ev. politickými pozicemi zaujmout čelné místo v postsocialistické transformaci, *neznamená, že vůbec neexistovaly sociální skupiny - ovšem ve vztahu k třídnímu schématu odlišně strukturované a jinak teoreticky definované -, které byly zainteresovány v nadcházejících změnách.*

Na základě aplikace konceptu multidimenzionálního sociálního statusu jsme byli schopni při analýze dat z roku 1984 identifikovat *sociální skupiny, jejichž vzdělání, kulturní úroveň a, ve většině případů, i charakter práce byly podstatně „vyšší“ než jejich příjmová úroveň, jejich účast v řízení, popř. mocenské postavení obecně. Takovéto skupiny existovaly jak na vyšší, tak na nižší střední průměrné statusové pozici.* [Machonin, Tuček 1994: 82] Část z nich mohla být interpretována jako „antielita“, jiná část jako možní uchazeči o příslušnost v budoucí elitě. Podíl členů komunistické strany v těchto skupinách byl významně nižší než v ekonomicky aktivní populaci jako celku. Kromě zjevně nižší oficiálně požadované politické aktivity existovaly i další faktory bránící těmto lidem v kariérách směrem k vyšším manažerským a odborným pozicím s odpovídajícími vyššími příjmy: Byla to věková bariéra působící ve prospěch tehdy již starších lidí, kteří se jakožto tzv. „zdravé jádro“ zmocnili elitních pozic po porážce Praž-

ského jara 1968 sovětskou okupací; další bariéra omezující de facto přístup žen do řídicích pozic; a posléze rovnostářská distribuce příjmů, která postihovala možnosti elitního uplatnění lidí zaměstnaných v odvětvích a profesích vyžadujících vyšší vzdělání a složitost práce. Tyto dodatečné bariéry se týkaly nejen nekomunistů, ale také příslušníků komunistické strany mladšího a mladšího středního věku, popř. ženského pohlaví, a především početné skupiny bývalých reformních komunistů vyloučených ze strany počátkem sedmdesátých let. Posledně zmíněná okolnost platila zejména v ekonomice, kde řada lidí ve středním manažerském postavení, včetně převládajících členů KSČ, byla nespokojena jak s úrovní svého odměňování, tak s omezenými možnostmi kariér odpovídajících jejich vzdělání. Nelze ovšem zamlčet, že jistou rezervou pro budoucí postsocialistický vývoj se stali i někteří příslušníci nomenklatury, považované za pevnou oporu komunistické strany, a to opět především ve vyšších manažerských pozicích, popř. i v řídicích pozicích v odborně orientovaných institucích a odděleních, např. výzkumných a vývojových, technologických, vojenských a bezpečnostních, pedagogických, uměleckých, apod. Část těchto lidí mohla být a byla skrytě nespokojená s možností odborné, podnikatelské či samostatnější manažerské nebo velitelské seberealizace. Ostatně i jistá část dosti vysoce postavené byrokracie je při každém politickém převratu ochotná posloužit i nově nastolenému systému, který ji využívá jako svého druhu odborníky na správu. Obecně vzato ke zrodu takovýchto postojů značně přispívala i hluboká nespokojenost lidí s potlačením národní suverenity a demokratických svobod, v případě odborníků pak s nedostatečným rozvojem modernizace a tím i možnosti prakticky uplatnit nabyté vědomosti a zkušenosti.

Ačkoli pro to z metodologických důvodů (tj. pro obtížnost retrospektivního zjišťování dat nutných pro zjištění multidimenzionálního statusu) neexistují přímé kvantitativní důkazy, dá se předpokládat, že podle teorie multidimenzionálního sociálního statusu [Lenski 1966] *lidé se statusovou inkonzistencí popsaného druhu – především nekomunisté a bývalí komunisté, ale také část komunistů – měli sklon k radikálním postojům a sklonům (popř. k postojům předem zaručené konformity vůči novému systému), jež je pravděpodobně ve značném rozsahu přivedly k aktivní účasti v „sametové revoluci“ a následných transformačních procesech, a to v pozicích příslušníků nebo záloh nové elity.* Potvrzují to samozřejmě četná pozorování jednotlivých případů, včetně sledování biografii představitelů soudobých elit v kvalitativních výzkumech.

K interpretaci výsledků našich výzkumů jsme rovněž použili naši *modifikaci teorie „druhé společnosti“*, jak ji vyvinuli původně maďarští sociologové a ekonomové pro objasnění vývoje maďarské ekonomiky v době tzv. kádárovských reforem, jež podpořily vznik a jistý rozvoj soukromého sektoru. (Viz např. [Hankiss 1988].) Podle našeho názoru může tato teorie být uplatněna i na polskou společnost, kde prakticky v téže době vznik sociálního a politického „systémového konfliktu“ [Adamski 1990] vedl již i k institucionalizaci polské opozice ztělesněné hnutím Solidarity a k její účasti v oficiálním vyjednávání s vládou u kulatého stolu. V Československu se „druhá společnost“ projevila nejvýrazněji v rozštěpení komunistické strany na konzervativní a reformní křídlo počínaje rokem 1956, pak ve vzniku tzv. „obrodného procesu“ roku 1968 za aktivní účasti nekomunistických opozičních sil a posléze ve formě dočasného potlačení natrvalo tak jako tak nepotlačitelné opozice k sovětské okupaci v sedmdesátých a osmdesátých letech dvacátého století. Za této situace se „druhá společnost“ rozvinula spíše na mikrostrukturální a neoficiální úrovni domácností, rodin, družstev, malých podniků, v šedé ekonomice, v neformálních skupinách přátel a zájmově činných kroužků. [Machonin 1993; Možný 1991; Roško 1986] Z tohoto podhoubí postupně vyrůstalo a v něm nabývalo vlivu jinak nepřilíš početné hnutí disidentů.

Z ekonomického hlediska je důležité, že ani oficiální statistiky, ani sociologické výzkumy nemohou postihnout reálnou výši celkových příjmů a majetků obyvatelstva, včetně ne-

oficiálních, a tudíž ani ne jejich přesnou faktickou diferenciaci za státního socialismu. Domníváme se, že část starých komunistických elit (politických, ekonomických i kulturních), protikomunistické „antielity“ a (spíše nekomunistických) vyšších středových skupin s inkonzistentními statusy nakupila již za státního socialismu, a zejména v druhé polovině osmdesátých let, kdy se již projevil vliv perestrojky a oslabování sovětského impéria, pozoruhodné rozsahy kvalit v jedné nebo více statusových dimenzích. Máme tím na mysli bohatství (ekonomický kapitál), vzdělání, kvalifikaci a informace, reflektující mj. i skutečný vývoj způsobu života ve vyspělých západních zemích (kulturní a lidský potenciál či kapitál) a užitečné sociální kontakty (sociální kapitál) a z nich vyrůstající potenciální kapitál politický. (Srov. [Bourdieu 1986; Matějů, Řeháková 1994].) Žádná z těchto forem kapitálu však nemohla vzhledem k bariérám daného sociálně politického systému být efektivně využita k široce pojaté kulturně civilizační modernizaci státního socialismu, který pro takovéto procesy neustále vytvářel systémové zábrany. Značná část těchto „kapitálů“ však mohla být využita jako rezerva připravená pro případ zhroucení státního socialismu, jako základna pro rychlé vytvoření nové elity (případně i elit na nižší než státní a národní úrovni), schopná za určitých mezinárodních podmínek realizovat jak sametovou revoluci, tak následné kroky transformace. Pozoruhodnou analýzu obdobného, avšak výrazněji strukturovaného a do jisté míry cílevědomě realizovaného procesu v Polsku druhé poloviny osmdesátých let podala pod pojmem „politického kapitálu“ J. Staniszkis. [1991]

Zatímco formování elit ve většině státně socialistických zemí v období jejich tzv. normálního, tj. monokraticko-totalitního fungování plně spadá pod Higleyho ideokratický model, v období potíží a krizí závěrečného období existence sovětského bloku vznikaly v jednotlivých státních útvarech tohoto bloku rozdílné varianty vzájemného vztahu oficiálních a neoficiálních elit, reprezentujících vznikající „druhou společnost“, jež se více či méně přibližovaly k modelu rozdělených, vzájemně se střetávajících elit, zápasících o budoucí utváření společnosti podle principů v zásadě protikladných, a to nejen v oblasti politické, ale i ekonomické a kulturní.

A tak, přes neexistenci jasně vyhraněných třídních skupin, lehce identifikovatelných rozdílným vlastnickým postavením, se v Československu postupně proti vládnoucí elitě vytvářely ve druhé společnosti skupiny, které bylo možno považovat za antielitu, popř. její zálohu, či alespoň její širší základnu a zcela určitě sociální oporu pro blížící se „sametovou revoluci“. Šlo o seskupení, která více méně jasně a důsledně vyjadřovala nejen nespokojenost obyvatelstva s cizí okupací a všeobecným nedostatkem demokracie a svobody, ale také nespokojenost s modernizační stagnací a s inkonzistentním osobním postavením a jeho důsledky pro postavení rodin. Jejich příslušníci *byli přirozeně zainteresováni ve strukturálních sociálních a politických změnách*. Frustrace způsobená násilným potlačením Pražského jara vnějšími silami, stejně jako neblahá zkušenost s kolaborantským vládnutím Husákova a Jakešova vedení komunistické strany a státu podporovaly poměrně radikální nálady v tomto směru. Formálně, z hlediska své vlastnické pozice, oficiálně přiznaných majetkových poměrů a legálních příjmů se tito pretendenti na členství v budoucí elitě příliš nelišili od ostatních sociálních skupin. Avšak jako celek se jejich seskupení od ostatních částí společnosti přece jen lišilo, a to především specifickou konfigurací jednotlivých dimenzí sociální pozice, některých charakteristik demografických, sídelních a kulturních a zejména (zprvu většinou skrývaných) radikálních postojů ve smyslu již uvedených empirických popisů. Všechny připomenuté charakteristiky dělaly z nich *přirozený sociální základ pro budoucí zrod nových elit*. Lidé, zasažení poslední vlnou perzekucí v sedmdesátých letech a jejich potomci, jakož i aktivní disidenti se většinou v uvedených charakteristikách shodovali s ostatními nespokojenci, což jim usnadňovalo postupné rozšiřování vlivu zejména v městském intelektuálním prostředí a mezi nemanuálními pracovníky vůbec. Na druhé straně

lidé perzekvováni již v padesátých letech a ti, kdo žili od té doby v exilu, byli již většinou příliš staří a / nebo příliš pevně usazení v nových podmínkách exilu, než aby se výrazněji a ve větším počtu prosadili jako členové nové elity. Avšak jejich potomci, stejně jako ti, kdo emigrovali po roce 1968, se uplatnili po roce 1989 zřetelněji, pokud v tom ovšem posledně jmenovaným nezabránila snaha udržet si výhodné postavení, které mezitím získali v zahraničí.

Na základě kvantitativních analýz dostupných údajů z minulosti, kvalitativních pozorování a historické reflexe můžeme tedy zodpovědět první otázku, kterou jsme si položili. Přes všechnu povinnou metodologickou skepsi založenou na absenci dat kvantitativně a přímo dokazujících souvislost postavení za státního socialismu s uplatněním v nových elitách, můžeme říci, že *sociální zárodky, popř. spíše sociální základna pro zrod příští postsocialistické elity, skutečně existovaly především v tzv. „druhé společnosti“, v jisté míře však také skrytě i v oficiální společnosti státně socialistické České republiky, jež ovšem v té době byla stále ještě součástí Československé Federativní Republiky.*

3. Historický proces zformování nových elit

Jak vysvitne z dalšího textu, jsou procesy zrodu nových elit značně diferencovány zejména z hlediska členění na elity politické, ekonomické a kulturní. Existují ovšem i dílčí skupiny, jejichž jednoznačné zařazení pod některý z těchto základních segmentů je obtížné, poněvadž jejich postavení je předurčuje k působení ve všech základních oblastech. Tak např. skupina byrokratů se sice přiřazuje nejčastěji k elitě politicko-mocenské, nepochybně však rozvíjí své aktivity i ve sféře ekonomické a kulturní. Jinou takovou skupinou jsou lidé zabývající se zprostředkováním informací, mezi nimi pak zejména pracovníci sdělovacích prostředků. Vzhledem k jejich poslání při spoluvytváření a zprostředkování duchovních kulturních statků máme sklon je řadit k pracovníkům kultury. Vysoká míra jejich vlivu na populaci z nich ovšem dělá i významné politické činitele a ani jejich přímý i zprostředkovaný vliv na ekonomiku není zanedbatelný. Přesto považujeme dělení elity na politickou, ekonomickou a (duchově) kulturní za základní a podřídíme mu proto i strukturu výkladu v této kapitole.

3.1. Elity politické

Politická elita zahrnuje jako svou podskupinu i elitu správní (státní a politickou byrokracii). Jejím hlavním vnitřním dělením je však rozlišení na jedné straně *elity mocenské*, která je schopna na základě svého postavení v zákonodárství zabezpečit přijímání jejímu názoru odpovídajících zákonů a prostřednictvím vládnutí a postavení v systému výkonu vlády, popř. v systému soudním, realizovat svou autoritu v případě potřeby i donucením (v demokratickém systému v souladu se zákonem, podle práva), a na straně druhé *té části politické elity, která mocenskou autoritou nedisponuje, ale zpravidla usiluje o její získání* v bližší či vzdálenější budoucnosti. Tato druhá část bývá soustředěna kolem opozičních politických sil, může však stát i mimo centrum mocenských střetů a politicky ovlivňovat obyvatelstvo v jiných, mocensky spíše neutrálních směrech. Příkladem tu budiž skutečně odborně orientované hnutí ekologické, popř. činnost odborářská, působení odborných komor různého druhu, apod.

V období od listopadu 1989 (od počátku „sametové revoluce“) do ledna 1993, tj. počátku nově vytvořeného samostatného českého státu, došlo *k téměř úplné výměně politické elity, a zejména jejího jádra, tj. elity mocenské. Příčinou této výměny byly jak vnější politické trendy a tlaky a sociálně ekonomické procesy, tak vnitřní procesy sociálně ekonomické a výrazné politické aktivity domácích sil.*

Vnějšími faktory rozumíme obecný pohyb postsocialistických společností v Evropě k pluralitní parlamentní demokracii, stimulovaný mocnou politickou podporou západních demokracií, a spíše sliby poskytnout ekonomickou pomoc novým demokraciím, než skutečnou ekonomickou pomocí, která na sebe nechává dlouho čekat. Na druhé straně k nim patří i souběžné zjevné zhroucení evropské části sovětského bloku, završené o něco později úplným rozpadem Sovětského svazu. To nejen oslabilo vnější síly, které mohly do jisté míry bránit mocenským změnám, ale bylo spjato s cílevědomou politikou, která přímo hnala země střední a východní Evropy, aby se oddělily od kolabující východní sféry. Bez aktivní podpory tehdejšího sovětského vedení by se procesy emancipace Polska, Maďarska, východního Německa a Československa nebyly mohly odehrát v tak pokojných formách, jakými se „sametové revoluce“ vyznačovaly. První fázi takovéto emancipace pak nemohlo být nic jiného než výměna mocenské elity ve – z hlediska historie – poměrně krátkém období cca 3 až 4 let.

Interní dynamikou stimulující proces výměny politických elit chápeme a) aktivní sociální, také však sociálně psychologické, ideologické a politické tlaky, které vykonávala většina společnosti, tentokrát již definitivně zklamaná komunistickým systémem a toužící se adaptovat na nové, modernější a podle převládající nálady i výhodnější evropské podmínky, také však b) mnohem cílevědomější aktivity výše zmíněných sociálních seskupení a jednotlivců, specificky zainteresovaných na odstranění zaostalého státně socialistického systému a jeho nahrazení systémem strukturálně odlišným, modernějším a otevírajícím jim nové možnosti. V českých zemích, kde se vedení komunistické strany již počátkem sedmdesátých let zbavilo v mimořádně extenzivních čistkách, které přímo zasáhly více než 400 tisíc reformních komunistů, připravených revidovat totalitní a stagnační praxi, byla stará mocenská elita se svou kolaborantskou tváří téměř úplně izolována od obyvatelstva a nejen že ztratila vnější podporu, ale byla sovětským vedením přímo nucena ke kapitulaci a předání moci po vzoru Polska, NDR a Maďarska. Na druhé straně byla tato politicky izolovaná a na novou situaci dokonale nepřípravená elita neschopná vůbec přiznat svou politickou porážku, natožpak se pokusit o přeskupení na sociálně demokratické nebo demokraticko-socialistické bázi a pokusit se tak získat předpoklady pro pozdější pokusy o navrácení politické podpory větší části obyvatelstva a pro případná spojení s jinými politickými silami, jak se o to celkem s úspěchem pokusily především mladší generace starých mocenských elit v Polsku a Maďarsku, se střídavými úspěchy na Slovensku a v jistých ohledech dokonce i ve východním Německu v podmínkách připojení k Německé spolkové republice. Svědčí o tom fakt, že komunistická strana, která v roce 1946 získala v demokratických volbách v českých zemích 40 % hlasů, do února 1948 se pravděpodobně přiblížila k padesátiprocentní podpoře, a poté 40 let monopolně vládla, jako by reprezentovala drtivou většinu obyvatelstva (což se zčásti zdařilo jen reformnímu vedení KSČ v roce 1968), dostala v demokratických volbách v roce 1990 pouze 13,5 % hlasů. Slabost komunistické mocenské elity, včetně jejího přesahu do sféry ekonomické a kulturní pomocí tzv. nomenklaturních kádrů, jistě přispěla k hladké výměně politických elit v České republice. Po zahájení ekonomických reforem a jimi vyvolané nové sociální diferenciaci, se vynořily ještě další faktory, které výměnu politických elit usnadnily.

Přes všechny spíše příznivé okolnosti (i hladký průběh) a ve srovnání s revolučními převraty minulosti, *zabral skutečný průběh výměny cca uvedené tři roky a uskutečňoval se v několika dosti dramatických fázích*. V listopadu 1989 přívrženci komunistické politiky buď dobrovolně, nebo pod jistým sociálním a politickým tlakem většinou opustili řady mocenské elity. Také uvnitř jejich strany se za zkompromitované osoby postupně prosadili mladší a pro demokratickou veřejnost přijatelnější lidé, z nichž část se na základě volebních úspěchů uplatnila i v nové politické elitě a část patřila k elitě ekonomické a kulturní.

V roce 1990, v prvních svobodných volbách od roku 1946, byli komunisté poraženi a jako menšinová strana s 13,5 % hlasů v České a 13,8 % ve Slovenské republice stáli v parlamentu sami proti stranám ostatním. Proto opustili zbylé mocenské pozice i ti z nich, kteří až do té doby podporovali svou účastí ve vládě, popř. ve státní správě probíhající politické, ekonomické a sociální změny transformačního charakteru. Českou vládu tehdy vytvořilo Občanské fórum ve spolupráci s menšími politickými stranami a hnutími, především s představiteli křesťansko-demokratické Lidové strany, která s komunisty spolupracovala v Národní frontě, avšak svých zkompromitovaných členů se zčásti zbavila. Československou federální vládu zformovala koalice českých demokratických sil v čele s Občanským fórem se slovenskými demokratickými stranami a hnutími, včetně Verejnosti proti násiliu, slovenské obdoby OF. Samo Občanské fórum reprezentovalo z počátku dosti široký konglomerát politických proudů a skupin: nekomunistického, většinou občansko-liberálně a humanitně orientovaného křídla disentu, někdejších reformních komunistů vyloučených ze strany v roce 1970, většinou rovněž činných v disentu, některých stoupců historické sociální demokracie, bývalých komunistů, kteří ze strany vystoupili až po listopadu 1989, a, v neposlední řadě, skupiny neoliberálů, kteří nebyli sice spjatí s disentem, ale přišli s víceméně propracovaným návrhem radikální ekonomické reformy. Tak se vytvořila institucionalizovaná *rozdělená politická elita*: na jedné straně menšinová skupina vázaná na komunistickou stranu, která získala statut parlamentní opozice, na druhé straně široká a dosti různorodá mocensko-polická elita proreformních stran složená z historicky přítomných politických proudů a skupin.

Uvnitř této demokratické části politické elity, dokonce pak i uvnitř federální vlády, se odehrála skutečná bitva o charakter ekonomické reformy. *Zvítězili v ní za podpory občansko-liberálního křídla disentu ekonomičtí neoliberálové*, kteří prosadili proti neokeynesiánům ekonomickou reformu monetárního a radikálně liberalizačního charakteru, jak to odpovídalo představám mocných mezinárodních finančních institucí. Až do tohoto okamžiku *byla iniciativa v ruce disentu a jiných sil soustředěných na budování pluralitního politického systému a občanské společnosti*. Hlavní oporou demokratizace byli lidé postižení komunismem v padesátých nebo sedmdesátých letech a jejich příbuzní, demokraticky naladěni intelektuálové, z nichž mnozí dali své smýšlení najevo poměrně nedávno, mladí lidé, zejména studenti, i další demokraticky naladěni lidé, vlastenci, kteří se nesmířili s cizí okupací a ztrátou národní samostatnosti, tj. vesměs standardně složená obdoba „avantgardy“ kterékoli demokratické revoluce. Tito aktivisté sametové revoluce se těšili sympatiím širokých vrstev populace. Avšak *vítězství neoliberálů ve vládnoucí alianci změnilo situaci podstatně, mj. také proto, že odpovídalo i podobným přesunům „zdola“*.

Již tehdy probíhaly *procesy sociální diferenciace a politické aktivizace nejen v Praze, ale také ve větších a středních městech*. Ty podpořily veřejné vystupování a získávání pozic novými, velmi horlivými, převážně mladými lidmi nebo lidmi z mladší části střední generace, jejichž sociokulturní charakteristiky odpovídaly výše uvedenému profilu neuspokojených skupin ve „druhé společnosti“ *státního socialismu*. Jenom malá část z nich byla skutečnou obětí komunistických perzekucí, popř. příslušela k disidentskému hnutí. Mnozí z nich patřili dokonce mezi bývalé komunisty, kteří svou stranu opustili až po listopadu 1989. Avšak jejich ekonomické a sociální potřeby a zájmy je vedly k myšlenkám, postojům a činům výrazně překračujícím limity někdejších státně socialistických tabu. Jejich politická radikalizace, nezbytná při dobývání nových pozic, je vedla i k politickým orientacím překračujícím svou „pravicovost“ i umírněný liberalismus humanisticky orientovaného občanského křídla disentu, nemluvě už o tehdy již pro ně zcela nepřijatelných představách protagonistů Pražského jara, spjatých s myšlenkami konvergence socialismu a kapitalismu. *Nešlo již o konvergenci, nýbrž o požadavek radikální změny napodobující poměry v západních společnostech, pokud možno podle modelu ame-*

rického demokratického, avšak dravého kapitalismu. Tito lidé se přirozeně chopili příležitosti a za pomoci neoliberálně orientovaných, popř. i jiných pravicových nebo pravostředových stran se zúčastnili první vlny politických změn, např. jako úspěšní kandidáti na doplnění Národního shromáždění, případně do České národní rady, do municipálních voleb, do místního či regionálního vedení politických stran. Nastupovali své kariéry do místních a okresních správních funkcí, do vedení podniků a ekonomických společností, do vedení kulturních institucí, do tisku a rozhlasových a televizních redakcí.

Jiná část nových aktivistů se dala na cestu samostatné ekonomické činnosti, později na podnikatelskou dráhu a na další cesty ekonomického vzestupu, o nichž se zmíníme níže. V každém případě, jak noví političtí aktivisté, tak lidé procházející vzestupnými kariérami ve svém zaměstnání nebo jako samostatně činní, tedy po drahách, které pro ně byly za státního socialismu uzavřeny, odpovíděli jasnou až nadšenou podporou iniciativám převážně neoliberálního pravicového proudu uvnitř Občanského fóra, který vyústil do rychlého vytvoření nových politických stran, zejména Občanské demokratické strany a Občanské demokratické aliance. Za těchto okolností se samozřejmě rychle obnovily nebo nově vytvořily i politické strany demokratického středu: již připomenutí lidovci jako strana pravého středu, tradiční sociální demokracie jako strana levého středu (demokratické levice) a některé jiné, méně úspěšné. Ty všechny potřebovaly svá politická vedení, která rychle vznikala a včleňovala se do řad demokratických politických elit na různých úrovních. Zbývající přívrženci Občanského fóra, kteří se přidržovali i nadále humanitně zabarvených postojů a hodnotových orientací občanského křídla disentu, zaskočení touto náhlou diferenciací, dali vznik přechodnému politickému útvaru centristického Občanského hnutí, které také kandidovalo v parlamentních volbách. Vytvořily se tak četné nové a značně diferencované příležitosti pro vzestup do politické elity na místní, regionální a národní úrovni, zatímco úroveň federální byla již obsazena lidmi z disentu a lidmi z politických stran, které existovaly před rokem 1989 (zejména bývalými komunisty, dále lidovci a národními socialisty), pokud se adaptovali na nové podmínky a s novým režimem spolupracovali.

Pravicové politické strany, především pak neoliberální a co do rétoriky i radikálně neokonzervativní (thatcherovská) ODS, dokázaly za pomoci svých nových místních a regionálních aktivistů ovlivnit široké segmenty obyvatelstva, a to nejen osoby angažující se nebo chystající se angažovat v soukromých ekonomických aktivitách, nýbrž také mnohé nemanuální odborníky na vyšších i středních úrovních, administrativní pracovníky a dokonce i jistou část dělnictva, zejména kvalifikovaného. ODS zvítězila v parlamentních volbách v roce 1992 a získala kromě spojení s ODA i podporu křesťanských demokratů (lidovců) a minimalizovala vliv Občanského hnutí, které se ještě nevymanilo z poněkud naivní představy „nepolitické politiky“. Tak se představitelé nekomunistického křídla disentu, kteří se nedostali ani do České národní rady, ani do Federálního národního shromáždění, museli spokojit se záštitou prezidenta Václava Havla a jistou morální autoritou, prosazovanou však převážně již pouze z neformálních pozic v občanské společnosti. Parlamentní reprezentace dosáhlo několik menších centristických politických stran, mezi nimi i právě vycházející stálice levého středu – historická Československá sociální demokracie. Těmto demokratickým stranám nenabídla pravicová koalice místo ve vládě, takže vytvořily novou demokratickou opozici. Všechna tato nově vzniklá štěpení naznačovala již obrysy vznikající fragmentarizace (nejen politické) elity. V českém parlamentu na počátku samostatné existence obnoveného českého státu bylo zastoupeno 8 politických stran. Devátá – Občanské hnutí (dědic idejí někdejšího Občanského fóra) zůstala těsně pod prahem volitelnosti. Totéž se stalo velkému počtu dalších politických stran a hnutí – celkem 19,2 % oprávněných hlasů voliči promarnili podporou politických

stran, které zdaleka nedosáhly pětiprocentního kvóra. Každý z těchto politických subjektů měl své představitele a aktivisty usilující o místo v politické elitě. Naproti tomu parlamentní zastoupení komunistů a nově vzniklé radikálně pravicové populistické strany republikánů znamenaly *pokračování existence přežívajících prvků rozdělené elity*, i když v obráceném gardu, než tomu bylo v období krize státního socialismu a listopadového převratu. Mocenská elita byla tedy omezena na příslušníky vládnoucího neoliberálního proudu a jeho spojenců a přerušila tak ideologickou a politickou tradici hnutí Pražského jara 1968 a Charty 1977, jež se pokusily zformovat širokou opozici proti totalitnímu systému, zahrnující všechny v dané situaci mobilizovatelné demokratické proudy.

Tento obraz struktury politické a do jisté míry i širě pojaté elity kulturní byl ještě dovršen událostmi, které byly spjaty s rozdělením československé federace koncem roku 1992. Rozdílné volební výsledky v české a slovenské části federace: vítězství pravice v českých zemích a centristických, částečně dokonce i levicových, částečně nacionalistických a především populisticky orientovaných směrů na Slovensku vedlo ke kuriózní situaci. Strany, které zvítězily v národních měřících - ODS v České a Hnutí za demokratické Slovensko ve Slovenské republice -, se staly obě minoritami ve federálním měřítku, neschopnými vytvořit většinovou federální vládu. Snaha obou stran nenechat si vzít vítězství v národních volbách na federální úrovni zcela jistě hrála důležitou roli při poměrně hladkém rozhodnutí o rozdělení Československa na základě jednání představitelů pouze dvou politických stran, aniž se politická reprezentace alespoň pokusila dát průchod demokratičtějšímu rozhodnutí ve formě referenda, jež by bylo v tak závažné otázce zajisté na místě. Ani ti, kdo byli povoláni federaci bránit, tj. poslanci Federálního shromáždění, své ústavní povinnosti nesplnili a dali se snadno ukolébat lichými sliby, že jejich mandáty budou v nových národních státech uplatněny. Tak se ovšem v českém případě nestalo, což znamenalo *jisté omlazení, spjaté s uplatněním nových radikálních reprezentantů pravice z řad ODS a ODA. A tak nově zrozená demokratická politická elita v okamžiku své počínající fragmentarizace příliš snadno podpořila - naštěstí pokojný, bohužel však oficiálně nikoli lidovým hlasováním schválený - rozpad státu*, jenž byl pevnou součástí versaillesko-trianonského uspořádání Evropy z období po první světové válce i obdobného uspořádání po druhé světové válce.

Všechna zde stručně zrekapitulovaná historická fakta svědčí o tom, že přinejmenším mocenská elita v České republice byla již na počátku její samostatné existence v zásadě vyměněna. Ani ti z příslušníků vládnoucí politické elity, kteří patřili v minulosti k členům komunistické strany, nepatřili do její nejvyšší nomenklatury. Tak se, při vši nenásilnosti a pokojnosti uskutečněných přeměn, *uplatnil při formování nové mocenské elity revoluční princip zásadní kvalitativní přeměny, „replacementu“*, tj. *nahrazení staré elity novou. Zrodila se nová struktura politické elity. Především pravicoví političtí aktivisté a lidé vůči pravici loajální - při spolupráci pravicově centristických lidovců - se stali příslušníky mocenské elity na centrální úrovni.*

Kompetenční i číselná převaha ODS ve vládní koalici a mimořádná autorita, kterou si vydobyl její předseda a premiér vlády Václav Klaus, značně omezily možnosti demokratických forem diskuse a chování uvnitř vládnoucí elity. Do velké míry autoritární a konfrontační politický styl těchto dočasných „politických vítězů“, tedy nová „pravidla hry“, která zavedli, *vyhloubil - snad i pochopitelně - hluboký příkop oddělující vládnoucí elitu od radikální levicové a pravicové opozice, ale zcela nepochopitelně i neméně hluboký příkop mezi vládou a levicově i neutrálně centristickou opozicí, především sociálně demokratickou.* Tehdejší vláda nechtěla a patrně ani nebyla schopná vytvořit normální vztahy s demokratickou opozicí. Ostatně i vztahy mezi prezidentem a předsedou vlády byly po celou dobu existence vlády ve znamení spíše latentního konfliktu než demokratické kooperace. Bylo možno dokonce hovořit o jis-

tých elementech partokracie, navazující spíše na negativní minulou zkušenost s „vedoucí úlohou“ vládnoucí strany. *Ze všech těchto pohledů se stala již po roce 1992 politická elita v České republice mimořádně fragmentarizovanou i ve srovnání se situací před volbami 1992. Právě tato vstupní situace na počátku obnovené samostatné existence českého státu se podle našeho názoru stala hlavní příčinou pozdější politické krize, která propukla ve zhoršených ekonomických podmínkách v roce 1997.*

Vítězství pravicové koalice vedlo samozřejmě i k významným změnám ve stále expandující administrativě stále silně centralizovaného státu, který kromě státní správy na úrovni okresů navíc nezrušil, nebo dokonce nově zřídil četné regionální i okresní pobočky ministerstev, popř. jiné analogické úřady, jejichž existence byla zčásti vynucena novými potřebami. Tato okolnost otevřela další kariéerní možnost pro mnoho mladých lidí, popř. osob v mladším středním věku, kteří většinou podporovali politickou orientaci vládnoucích stran, zejména pak ODS.

Výměna byrokratické elity na centrální úrovni však byla spíše postupná a poskytla mnoho místa i pro úředníky, kteří získali svá postavení a odbornost již za státního socialismu a dokonce i pro jejich vzestupné kariéry. Nově zřízené okresní úřady (jako správní orgány bez kontroly volených zastupitelstev) se ovšem staly příležitostí pro monopolní uplatnění přívrženců pravicové koalice, především pak ODS. Tato okolnost vysvětluje ostatně i to, proč se tato politická strana tak dlouho a tak úspěšně bránila proti vytvoření ústavou požadované regionální samosprávy, která měla nahradit zrušenou státně socialistickou krajskou strukturu. Změna elit na obecní úrovni, která probíhala v zásadě na demokratických principech, tj. podle výsledků obecních voleb, byla mnohem méně jednoznačná. Nová obecní zastupitelstva v malých a menších středních sídlech odrážela poměry jednotlivých komunit a dala vznik pestrému obrazci, v němž mimořádnou roli hráli jednak nezávislí kandidáti, jednak představitelé stran s tradicí činnosti na místní úrovni, tj. komunistů a lidovců. Vzorec odpovídající hluboké heterogenitě politické elity s mocenskou převahou pravicového křídla se uplatnil nejvíce ve složení zastupitelstev na úrovni větších měst.

Jestliže se od roku 1993 nezměnilo mnoho v zásadní struktuře politické elity (kombinace rozdělenosti a fragmentarizace, byť s některými dílčími posuny), došlo samozřejmě k postupné obměně personálního složení politických elit na všech stupních, a to už jen v souvislosti s několika volebními akty na různých úrovních. K tomu se však ještě vrátíme.

3.2. Elity ekonomické

Souběžně s výměnou politických a administrativních elit probíhaly i určité, ovšem zprvu méně radikální, změny v elitách ekonomických. Začaly zakládáním drobných podniků, zprvu živelným, brzy však podpořeným oficiálními akty: restitucemi, malou privatizací, povolováním nových živností a podnikatelských činností, pokračovaly později účastí ve specificky české velké privatizaci a – v dalším vývoji již tržního národního hospodářství – tím, že se na elitní pozice propracovávali zejména manažeři a bankéři. Určité části průkopníků soukromého hospodaření se dařilo uspokojovat reálné potřeby trhu a dosáhli postupně střední, pouze výjimečně však vyšší podnikatelské úrovně. I mnozí z těch, kteří později neobstáli v konkurenci a své samostatné ekonomické činnosti zanechali, stejně jako ti, kdo zůstali na úrovni pouze drobného podnikání, měli však při svém startu značně růžové představy o své budoucnosti. V procesech vytváření nových ekonomických struktur, jinak jistě převratném, se však, na rozdíl od vytváření struktur politických, ve větší míře podílely ekonomické kádry činné za státního socialismu. V období zhruba do poloviny devadesátých let 20. století se uskutečnila celá řada přeměn v ekonomicko-sociální struktuře, významných pro vznik elit.

Nejzjevnější z nich byl vznik *nového seskupení třídního charakteru: samostatně činných (bez zaměstnanců, popř. s nevelkým počtem pomocníků, často z řad členů domácnosti) a individuálních soukromých podnikatelů*. Tato změna sice nebyla rozhodující z hlediska ekonomického, ba dokonce ani z hlediska tvorby elit, byla však jevem velkého významu z hlediska sociálního a psychologického. Ve společnosti s téměř úplnou absencí oficiálně existující kategorie samostatně činných se v návaznosti na nepatrné zárodky, vzniklé již ve státním socialismu, nejčastěji však v reakci na změněnou společenskou atmosféru, vynořila v průběhu cca pěti let skupina představující kolem 13 % osob v hlavním zaměstnání, vezmeme-li v úvahu i sekundární pracovní činnosti, dokonce 20 % samostatně činných. Ovšem, téměř všechny vedlejší pracovní činnosti a přibližně tři čtvrtiny činností v hlavním zaměstnání byly vykonávány bez zaměstnanců, i když se za tímto údajem může skrývat i jisté procento drobných podniků, v nichž výkonné činnosti připadly osobám formálně vedeným jako samostatně činné, působící podle tzv. Schwarzova systému. I samostatně činní se zaměstnanci nebo výkonným personálem složeným z osob s živnostenským oprávněním, tj. podnikatelé v pravém slova smyslu, vykonávali své ekonomické působení s pouze nízkým průměrným počtem zaměstnanců a jen část z nich prodělala ekonomický vzestup na úroveň středního podnikání. V oblasti drobného podnikání nebyl tedy hromadně nastolen typický vztah kapitalistické ekonomiky „kapitál – práce“ a řady ekonomické elity celonárodního významu byly posíleny z tohoto přílivu pouze v nevelkém rozsahu. Dominující většinu samostatně činných v České republice tvoří drobní obchodníci, řemeslníci a živnostníci, lidé poskytující buď tradiční, nebo moderní služby, zkrátka *městská maloburžoazie*. Většina jich přešla do nového postavení zprvu z kategorie kvalifikovaných dělníků. Z řady důvodů se obdobně (pouze v menší míře) rozvinulo drobné soukromé zemědělství, které až nyní dostává nový impuls, živený zájmem zahraničního kapitálu. Pozemky a obytné domy byly často předmětem restituce, ale byly buď co nejdříve prodány, nebo se staly pouze zdrojem individuálních příjmů a pouze výjimečně předmětem skutečného podnikání. Rozhodně nehrály tyto přesuny nemovitého majetku příliš významnou úlohu při konstituování nové hospodářské elity, k níž ani skuteční rentiéři z titulu vlastnictví nemovitostí v zásadě nepatří. Větší možnosti v tomto směru mají drobní vlastníci (včetně tzv. osob svobodných povolání) činní v informacích, moderním obchodu, obchodních, finančních a právních službách, atp. Zde bylo možno i při malém objemu kapitálu a nevelkém počtu zaměstnanců docílit přiměřeného ekonomického vzestupu, typicky v případě mladých lidí se středním nebo i vyšším odborným vzděláním. Dokonce i soukromá vedlejší pracovní činnost, zejména pokud ji začali provozovat a ke svému prospěchu využívat manažeři podniků podléhajících velké privatizaci při přebírání části majetku privatizovaných společností jinými, nově vzniklými hospodářskými jednotkami, se stala vhodnou, i když právně a morálně spornou cestou ke statusovému vzestupu na elitní úroveň.

Zbývající část samostatně činných, tj. *skuteční střední podnikatelé s větším počtem zaměstnanců, popř. s větším objemem kapitálu*, dosáhla svého postavení buď a) restitučními akty týkajícími se větších majetků, b) příznivým vývojem z pozice drobné ekonomické činnosti v již uvedených oborech, c) v některých případech zakládáním nových soukromých podniků na základě mnohdy riskantních úvěrů, které v první polovině devadesátých let pod politickým tlakem vlády ochotně poskytovaly menší i velké peněžní ústavy, nebo d) využitím zdrojů pocházejících ze šedé ekonomiky za státního socialismu, popř. z nedovoleného dovozu zahraničních prostředků. Odtud se vzala zjevná sociálně psychická tendence českého obyvatelstva, vyjadřovaná ve výzkumech veřejného mínění, spojovat pojem „podnikatel“ s podezřelými aktivitami. Důležité také je, že střední podnikání se nezrodilo pouze sociálním vzestupem z řad příslušníků středních vrstev, nýbrž že se stalo i útočištěm bývalých nomenklaturních kádrů, a to

činných nikoli pouze v ekonomice, ale také politice. Tento kanál sociálního vzestupu nebyl u nás ovšem tak frekventován jako v Polsku či Maďarsku, kde měly nomenklатурní kádry více času na přípravu manévrů tohoto typu. (Viz „politický kapitál“ J. Staniszki [1991].) Je ovšem zjevné, že *střední podnikání, až na výjimky, v zásadě nemůže hrát rozhodující úlohu při utváření celonárodní elity*, především proto, že nemůže z tohoto hlediska obstát ve srovnání s postavením manažerů a členů řídicích orgánů velkých podniků všeho druhu – ať už se zrodily z domácí velké privatizace, nebo z importu zahraničního kapitálu, nejčastěji však z kombinace obého – ba ani velkých polostátních podniků typu ČEZ nebo ČD.

Nejvýznamnější složky ekonomické elity se dotvářejí až v současnosti, v nové velké vlně privatizací za účasti zahraničního kapitálu. Budeme si muset pravděpodobně zvyknout, že, podobně jako v předválečném Československu, významnými kapitány českého národního hospodářství budou představitelé zahraničních firem, v mnoha případech nikoli české národnosti. Nicméně platí, že mezi nejbohatšími lidmi Česka najdeme nikoli zanedbatelný podíl relativně mladších osob, které se k podnikání a bohatství na vysoké úrovni dostaly kariérami, jež započaly na úrovni středního podnikání, a to zejména finančního.

Hlavní a nejpočetnější součástí ekonomické elity se stali vysoce postavení ekonomičtí činitelé podniků a společností velkého průmyslu a spíše moderních než tradičních služeb (k moderním patří zejména služby finanční, obchodní, informační, právní, technologické, apod.); vlastníci a zejména spoluvlastníci (včetně velkoakcionářů); *členové dozorčích a správních rad a jiných obdobných orgánů a vedoucí manažeři.* Jak již zmíněno, soukromý kapitál v zemědělství se ve větším rozsahu začíná uplatňovat teprve v současnosti.

Jak pravicové vlády vedené V. Klausem, tak prozatímní vláda J. Tošovského a – pro mnohé apriorní kritiky překvapivě – i minoritní sociálně demokratická vláda za předsednictví M. Zemana považovaly za svoje důležité poslání privatizaci, případně částečnou privatizaci velké části národního hospodářství, to jest především velkých státních, popř. státem vlastněných akciových společností. (Srov. [Mlčoch 2000; Mejstřík 1997].) K realizaci tohoto procesu byly použity *tři navzájem se prolínající postupy, z nichž se vyvinuly specifické složky ekonomické elity:*

V omezeném rozsahu se privatizace prováděla a patrně bude provádět v odvětvích a společnostech zabývajících se budováním a provozem infrastruktury a tzv. přirozených monopolů. I když se zejména Zemanova minoritní vláda v tomto směru pokoušela o odvážné kroky (viz snahu o privatizaci české energetiky jako celku), patrně jisté segmenty ekonomiky zůstanou ve vlastnictví či spoluvlastnictví státu, popř. pod jeho silnou kontrolou. Příkladem mohou být technická zařízení železnic (tzv. dopravní cesta), vodní a minerální zdroje, přírodní parky, cvičné vojenské prostory, atp. S více či méně výraznou ingerencí státu vůči ekonomice je však nutno počítat i v kvartérním sektoru: vzdělávání, veřejných sdělovacích prostředcích, akademickém a vysokoškolském jakož i resortním výzkumu, zdravotní a sociální péči, v hospodaření kulturních institucí a veřejných kulturních služeb. Stranou státního zájmu nemůže ovšem zůstat ani obranný průmysl a hospodaření armády, ze speciálních důvodů pak zemědělství a bytová výstavba. V těchto odvětvích, subodvětvích a podnicích proto bude existovat *elita ekonomické státní a polostátní byrokracie* (představující spojovací můstek mezi elitou politickou a ekonomickou), ke které ovšem patří i vedení státních úřadů zabývajících se řízením nebo kontrolou ekonomiky. Do téže kategorie patří prozatím i *vedení velkých podniků, které nebyly dosud zprivatizovány*, ačkoli se s jejich privatizací většinou do budoucna počítá, byť v případě výroby a rozvodu elektrické energie naráží tato snaha i na jisté zásadní námitky, podobné jako u přírodních zdrojů. Už pouhý výčet sfér, v nichž se usměrňovací a řídicí ekonomické aktivity státu pravděpodobně budou i do budoucna rozví-

jet, ukazuje, že koncept smíšené ekonomiky je stále i pro naši situaci významný a že v ekonomické elitě musíme počítat se zastoupením jak sféry volného podnikání, jejích vlastníků, manažerů a členů orgánů vlastníky představujících, tak ekonomické byrokracie a členů správních orgánů a manažerů vykonávajících vůli státu.

Zatímco pravicové vlády použily ve velkém rozsahu i nestandardních metod privatizace, zejména privatizace kuponové, dnes je zřejmé, že nejrozsáhlejší a nejvýznamnější privatizační akty se odehrály *standardními metodami přímého prodeje akcií domácímu, či zejména zahraničnímu kapitálu*. Tento proces započal víceméně úspěšnými aktivitami české národní vlády na počátku devadesátých let (klasickým příkladem je nepochybně zdařilá privatizace Škody Mladá Boleslav) [Dörr, Kessel 1999]. Dále prošel fází rychlých privatizačních aktů (zhruba do roku 1996), většinou navržených tehdejšími managementy a prováděných v jejich prospěch. V řadě případů se při nich kombinovaly přímé prodeje, nezřídka umožněné ne vždy seriózními výpůjčkami u bank, s kuponovou privatizací. Část těchto privatizací přinesla dobré výsledky, část však vedla k neúspěchům, už jen pro chvat, jímž se privatizační proces realizoval. Přílišný spěch při realizaci téměř všeobjímajícího procesu velké privatizace, motivovaný patrně politickým kalkulem, byl příznačným rysem privatizace jak standardními metodami (uplatněnými však nestandardně rychle a plošně), tak privatizace uskutečňované kuponovou metodou. Standardní metody privatizace se opět uplatnily v období posledních let. Obezřetnější průběh většiny těchto nedávných privatizačních aktů, jistý důraz na ekonomické a technologicko-restrukturalizační (modernizační) aspekty, větší pozornost věnovaná výběru nabyvatelů, jakož i významné ekonomické přínosy do státní pokladny, garantované vysokou angažovaností a tím i zvýšenou odpovědností nabyvatelů, přispěly k tomu, že těmito postupy je ekonomická elita doplňována osobami jistých kvalit odborně ekonomických a s vysokou mírou odpovědnosti, ať už jde o české, či zahraniční představitele. To neznamená, že v současné vlně privatizace nedošlo k omylům a pochybnosti vzbuzujícím aktům. Pokud jde o finální výsledek, tj. kvalitu přírůstků do ekonomické elity, budou však patrně přínosem i takové kontroverzní privatizační akty, jež byly uskutečněny v časové tísní a v důsledku minulých zanedbání a prohřešků, k jakým patří privatizace Investiční a poštovní banky. Konečné posouzení výsledků privatizačních aktů po roce 1998 bude ovšem možné po uplynutí jistého času a kvalitu jimi vytvořených elit celonárodního i podnikového významu prověří až její ekonomické úspěchy, či neúspěchy.

Další nejčastěji použitou metodu privatizace vnesla do české transformace – bez ohledu na to, kdo osobně byl pravým autorem této myšlenky – první Klausova vláda (1992–1996). Byla to tzv. *kuponová privatizace založená na představě rychlého vytvoření českého národního kapitálu v podkapitalizovaném prostředí* a tedy i na ideji co nejrychlejšího vytvoření české národní buržoazie v situaci, kdy standardní metody pro příliš velký objem chybějícího kapitálu nemohly stačit. Je dostatečně známo, že při nečekaně významné úloze privatizačních fondů spjatých zejména s bankami, také však s aktivitou tunelářů typu V. Koženého a mnoha dalších v privatizačních fondech, průmyslových podnicích i bankách, kuponová metoda skutečně zaručila nevídanou rychlost privatizace a přispěla značným objemem výnosů z rozdaných akcií i vzbuzením nadějí na rychlé zbohatnutí ke kompenzacím za šokový efekt náhlé liberalizace cen a prudký pokles životní úrovně na počátku devadesátých let. Těmito svými spíše vedlejšími a dočasnými úspěchy si pomohla ODS k druhému volebnímu vítězství – byť už jen velmi těsnému – v roce 1996. Na druhé straně je dnes již dostatečně prokázáno, že *kvalita takto uskutečněných privatizačních aktů byla nižší než byla kvalita výsledků dosažených standardními metodami* a že ve velkém počtu případů se touto cestou dostaly podniky do nesprávných rukou, ať se už novými vlastníky či manažery tohoto, počátkem devadesátých let postát-

něného, národního jmění stali bývalí podnikoví manažeři a jiné někdejší nomenklатурní kádry, nebo outsideři z řad politiků, správních úředníků, ba v některých případech i nekvalifikovaných odvážlivců až dobrodruhů. Ke kritice kuponové privatizace viz [Mlčoch 2000 a Machonin 2000]. *Z hlediska kvality nových přírůstků do ekonomické elity byla kuponová privatizace mnohdy neúspěchem.* Ještě v roce 1997 při výzkumu ekonomické elity jsme zaznamenali mezi reprezentanty největších českých firem přítomnost mnohých vedoucích pracovníků, kteří se ke svým pozicím dostali na základě kuponové privatizace kombinované se záhadnými úvěrovými operacemi tradičních i nově překotně vzniklých bank. Při hodnocení metod, jimiž své společnosti spravovali, byly formulovány četné výhrady, upozorňující na uplatňování zastaralých metod řízení, namnoze převzatých od minulého režimu. Viz [Tuček 1999]. Po krátkém čase pak v souvislosti se zvýšením ekonomické konkurence a úrovně vymahatelnosti práva koncem devadesátých let došlo k rychlému zhroucení ekonomických impérií do té doby nesporných příslušníků ekonomické elity, kteří se dostali do vedení velkých podniků, privatizovaných alespoň zčásti kuponovou privatizací, i vedení několika velkých bank a dalších společností, jimž předcházela, nebo po nichž následovala celá série obdobných bankrotů v podnicích středního nebo menšího významu. K bankrotům však dospěly i některé podniky privatizované českou obdobou standardních privatizačních postupů. *Teprve obezřetnější nové úpravy majetkových poměrů a nově sjednaná účast zahraničního kapitálu přinášejí postupně nápravu. Tak zanikl sen o rychlém vytvoření české národní průmyslové a finanční buržoazie v podkapitalizované zemi. Vývoj v posledních letech patrně přispěl k doplnění nové ekonomické elity na principech uplatňovaných při standardních privatizacích.* Obavy, že použití nelegálních a / nebo nemorálních postupů, nejčastěji označovaných českým novotvarem „tunelování“, jež metody privatizace použité u nás spolu s nedostatečným právním ošetřením privatizačních procesů a hospodářsko-finanční politikou vlád a zásahy jednotlivých ministerstev a jiných státních orgánů umožňovaly, již předem diskvalifikuje ty, kteří se touto cestou domohli sociálního vzestupu, pro období normálního fungování ekonomiky a právního státu [Machonin 1994], se bohužel potvrdily. I do budoucna je nutno očekávat projevy dalších dysfunkcí, příčinně spjatých s nedostatečně ošetřenými privatizačními postupy, ať už minulými nebo i nedávnými, a odpovídající posuny ve složení ekonomických elit.

Na rozdíl od elity politické se strukturální a personální přeměna „staré“ celonárodní ekonomické elity v novou proti původním předpokladům neoliberalů značně protáhla a dodnes není zcela dokončena. Jak ukážeme níže v rozboru sociologických dat, souvisí tento jev i s tím, že nová ekonomická elita vznikala spíše přirozeným vývojem elity staré a jejím postupným doplňováním, než náhlou změnou, odpovídající teorii cirkulace, popř. její modifikaci, teorii „replacementu“, tj. jednorázové výměny. Platí to zejména o manažerech v průmyslu a jejich kadrových rezervách, kterých bylo dostatek a kteří si ze státního socialismu přinesli kvalifikaci převážně technologického zaměření a méně se vyznali v otázkách ekonomicko-finančních a v nových možnostech organizace. Naproti tomu na místa v sektoru financí, informatiky a jiných odvětví moderních služeb nastupovali častěji lidé mladí, kterým však naopak scházela praktická zkušenost z řízení. Vzhledem k silnému zastoupení průmyslu v české ekonomice po její – po druhé zbytečně opakované a málo funkční – industrializaci v letech státního socialismu nedošlo k tak rychlé změně v ekonomické elitě, k jaké došlo v elitě politické. Dochází ovšem k postupné změně urychlované jednak strukturálními změnami (přednostní rozvoj terciárního a útlum sekundárního sektoru a vnitřní přesuny v řídicích strukturách podniků ve prospěch ekonomů a informatiků), jednak personálními změnami vynucenými zpočátku odchodem politicky zdiskreditovaných kádrů, později odchodem těch, kdo způsobili dnes již řadu let trvající vlnu bankrotů jak průmyslových, tak finančních společností, nebo jim nebyli s to

zabránit. Nejvýznamnější změny však patrně nastávají v souvislosti s nyní urychlovaným vstupem zahraničního kapitálu do českých podniků. Zde je přirozeným jevem jednak jistý příliv zahraničních špičkových specialistů, jednak nástup mladých, nedávno vystudovaných a cizích jazyků znalých mladých lidí i rychlé zaškolení mladších středních kádrů do nových metod organizace a řízení. I když teoretici „závislosti na cestě“ (*path-dependency*) [Stark 1996; Stark, Bruszt 1998] mají pravdu, že se v postsocialistické transformaci vytvářejí nové formy vlastnictví a ekonomického ovládnutí (*recombinant property and economic government*), zdá se, že zvýšený příliv zahraničního kapitálu, s ním spjatá urychlující se výměna elit a za nimi skrytý narůstající globalizační a europeizační tlak vedou k rychlejšímu přibližování české ekonomiky k západoevropským standardům, než tomu bylo v období velké privatizace v podání pracovních vlád. K určitým změnám v tomtéž směru dochází i při postupných reformách institucí kapitálového trhu. K ověření oprávněnosti těchto soudů může ovšem napomoci jen důkladnější výzkum složení, fungování a postojů nynější ekonomické elity, která se již pravděpodobně více či méně liší od obrazu, který byl zaznamenán ve výzkumu z roku 1994, jehož výsledky uvádíme níže.

Absence takového výzkumu ovšem ztěžuje přesnější vyjádření k otázce, do jaké míry vnitřní struktura ekonomické elity a její vztahy k elitě politické umožňují subsumaci pod některý z typů, z nichž při analýzách a interpretacích vycházíme. Zdá se velmi pravděpodobné, že na hospodářskou elitu lze jen stěží uplatnit model elity rozdělené. I když její část pochází z řad bývalých nomenklaturních kádrů a řadových členů a funkcionářů komunistické strany, jejich příklon k transformačním procesům, ať už způsobený ze zkušenosti čerpaným přesvědčením o správnosti takového směru vývoje, nebo z konjunkturálního, osobně motivovaného zájmu, byl a je nepochybně ve většině případů upřímný. Ani soužití ekonomických kádrů spjatých s oběma velkými smluvními politickými stranami se nezdá být příliš napjaté. Jisté náznaky možného, jak konkurenčními zájmy, tak politickými vazbami způsobeného rozkolu vypluly na povrch v souvislosti s privatizací IPB ve prospěch ČSOB a existují možná i v jiných sférách ekonomiky, např. ve sféře ekonomiky vyzbrojování české armády. Odvětvová struktura národního hospodářství, konkurence mezi zemědělstvím, průmyslem, finančnictvím, informatikou, službami a dalšími odvětvími i podniky těchto odvětví, mezi velkými a středními podniky, mezi podniky vlastněnými zahraničními a domácími subjekty, tržně spojenými spíše s domácím, či zahraničním odbytem, a posléze mezi podniky orientovanými na stejné trhy, také však vlastnický nebo kooperačně vázanými k různým ekonomicko-geografickým sférám, jsou jistě i v naší ekonomice a hospodářské politice všudypřítomné. Ekonomická elita je ve všech těchto směrech do jisté míry fragmentarizovaná. Její pragmaticky motivovaná snášenlivost vůči vládnoucím politickým strukturám, spjatá s jistou distancí vůči politickému hemžení (viz o tom níže v souvislosti s Tučkovým výzkumem hospodářské elity), však mluví ve prospěch hypotézy o jejím možném příklonu ke konsensuální unifikaci v zásadních otázkách ekonomického i politického vývoje. Pády nereseriových firem a kontroverzních vlastníků a manažerů v posledních letech patrně většinou vedly spíše ke sjednocování, než prohloubení konfliktů uvnitř ekonomické elity i v jejím vztahu k elitě politické. Snad přispěly i k jistému zmírnění nesporně existujícího štěpení podle generační osy, které však může postupně nabývat i větší váhy. Pokud jde o vztah k elitě kulturní, dovolujeme si formulovat hypotézu, že jde ze strany ekonomické elity v zásadě o lhostejně neutrální vztah k jejímu kypícímu vnitřnímu konfliktualismu.

3.3. Elita kulturní

Ještě méně komplexní a rovněž zastaralou informací zatím disponujeme, pokud jde o tzv. kulturní elitu. Do ní můžeme počítat např. vynikající tvůrce, reproduktory (předavatele), aplikátory a šířitele duchovní kultury, tedy např. významné vědce, umělce, vynálezce, pedagogy, lékaře, duchovní, moralisty, osvětové pracovníky, tvůrce veřejného mínění, pracovníky sdělovacích prostředků, pracovníky showbyznysu, atd. Jak jsme již výše ukázali na příkladu pracovníků sdělovacích prostředků, sdělování kulturních obsahů může přesahovat do oblasti politické, také však ekonomické, civilizační, apod. Řada intelektuálně i odborně vynikajících příslušníků kulturních elit může působit v aplikovaných oborech, mj. i s ekonomickým dopadem, nebo ve správě, která v zásadě spadá do sféry spíše politické.

Přes neúplnost našich faktografických informací je nicméně jasné, že změny, kterými prošla tato významná součást společenské elity jsou něčím „mezi“ téměř úplnou výměnou mocenské a podstatnou výměnou celé politické elity a postupnou a dosud nezavršenou výměnou elity ekonomické. Je to dáno duálním charakterem duchovní kultury. Zatímco v přírodních a technických vědách, nemluvě už o aplikovaných oborech typu medicíny, a ve většině uměleckých oborů (včetně showbyznysu) mají rozhodující význam pro postavení člověka v nových sociálně politických podmínkách profesionální kvality (označovaných někdy jako kulturní kapitál), ve společenskovědním poznání a jeho aplikacích, do jisté míry pak i v literatuře, na ní závislých oborech, v žurnalistice a jiných podobných kulturních aktivitách hraje velkou úlohu jejich ideologické a politické pozadí a tomu odpovídající význam. V takovýchto případech ovšem společensko-politické změny nepochybně urychlovaly přirozené procesy generační směny. Mimořádně jasné je to ve sféře hromadných sdělovacích prostředků, které si svou nezávislost probíjovávají ostentativním zdůrazňováním hloubky generačních a kvalitativních přeměn, jež – ať už skutečně či domněle – prodělaly na rozdíl od společnosti jako celku, kterou v zásadě také jako celek podrobují permanentní kritice. Jejich úloha v české transformaci je, navzdory omezeným zkušenostem řady jejich pracovníků (možná i odvaha až nerozvážnost, jež tuto nezkušenost provázejí), velmi citelná. Na druhé straně v oblasti showbyznysu a u jeho populárních a vysoce honorovaných účastníků, u řady špičkových umělců a odborníků v některých oborech zaznamenáváme vedle generační obměny i značnou setrvačnost, nesenou nezviklatelnou silou jednou získané a věrně zachovávané lidové podpory.

Dalším tlakem působícím ve směru radikálnějších změn v kulturní elitě byla restriktivní politika pravicových vlád vůči rozpočtové sféře, pouze v omezené míře zatím překonávaná minoritní vládou, jednak zatíženou finančními problémy zděděnými z minulosti, jednak vázanou podmínkami prosazovanými druhým partnerem smlouvy o stabilním politickém prostředí. Jejím důsledkem byla ekonomická, finanční a personální decimace, která stihla vědu, výzkum a vývoj i uměleckou kulturu, a do značné míry i školství, v první polovině devadesátých let v souvislosti s primitivními vládními koncepty liberalizace a ztržnění všeho možného i restriktivní monetární politikou této vlády. Viz např. [Machonin 1997 b]. Důsledky se výrazně projevují i v současnosti, mj. v obtížném řešení problémů rozvoje vysokého školství a kvalifikace učitelských sborů, také však vědy, výzkumu a vývoje.

Už z výčtu odvětví a subodvětví, v nichž je nutno počítat s ekonomickou ingerencí státu, vyplývá, že kulturní elita řady oborů se nebude skládat jen z osob svobodných povolání a vůbec samostatně činných, ani jen ze zaměstnanců soukromých institucí. Vezmeme-li v úvahu i další personálně početně obsazená odvětví či resorty, např. justici, ochranu životního prostředí atd., v nichž se prolínají činnosti správní a odborně intelektuální, dá se říci, že v kulturní elitě bude státem, regiony a obcemi zaměstnávána, popř. na státu v té či oné míře závislá složka ještě mnohem početnější, než v elitě ekonomické.

Obměna kulturní elity, z povahy věci spíše postupná, byla tedy urychlena jednak politicko-ideologickými změnami, jednak restriktivními ekonomickými tlaky. Na druhé straně, vytvoření pluralitně demokratického systému a nepochybné otevření širokého pole svobodného projevu názorů (byť brzděného militantními postoji velké části sdělovacích prostředků) daly příležitost i k vyjadřování nonkonformních až vůči transformaci opozičních názorů a nekonvenčních kulturních aktivit, z nichž mnohé se rozvíjejí i na neoficiální a amatérské bázi. Mj. i proto *změny v kulturní elitě nejsou jednoznačné a vyznačují se zejména dosti obtížnou zmapovatelností.*

Platí to především o problematice *vnitřní strukturace kulturní elity a jejího vztahu k elitě ekonomické a politické.* Věcně podmíněné rozdíly mezi duchovní elitou světskou a náboženskou, vědeckou, technickou, humanitní a uměleckou, mezi tvůrci a šířiteli myšlenek (k posledním patří již zmínění pracovníci sdělovacích prostředků), mezi spíše duchovně a spíše pragmaticky orientovanými obory (k posledním patří nejen učitelé, lékaři a techničtí tvůrci, ale také již výše zmíněná podskupina intelektuálů–byrokratů), stejně jako zde obzvláště silné rozdíly generační vytvářejí ovšem přebohaté pole diferenciací a třecích ploch, podél nichž mohou vznikat rozštěpení vytvářející napětí a přispívající k fragmentarizaci spíše než k duchovnímu sjednocování, a to už v základních otázkách. Navíc však z charakteru mnohých profesí i ze vztahu k politickým elitám plynoucí ideologická a často i politická vyhraněnost až angažovanost jisté části kulturní elity (prohlubovaná sporem generací) vytváří silné sklony k její vnitřní fragmentarizaci až rozdělování, obdobným příbuzným jevům v elitě politické, ovšem ještě vyhraněněji prožívaným a vyjadřovaným. Nelze opomenout ani nezanedbatelné sklony moralizátorů různých profesí k zásadové kritice ekonomiky a politiky, a tím i jiných částí společenské elity.

3.4. Shrnutí

I když jsme v případě ekonomické elity museli zmínit i tu okolnost, že její vytváření přesáhlo první polovinu devadesátých let minulého století a do jisté míry nebylo dokončeno ani v současnosti, lze říci, že se nová společenská elita nového českého státu v základních rysech vytvořila již někdy v letech 1995–1996. Je tedy možné základní poznatky o jejím zrodu shrnout již na tomto místě.

Vzhledem k popsáním procesům je zřejmé, že *český stát a česká společnost byly po přibližně šesti letech postsocialistické transformace vedeny elitou především konzervativně pravicově, leč pragmatické orientace, které se dostávalo podpory mladší a střední generace, do značné míry složené z lidí vzdělanějších a podnikavějších, orientovaných k západním kulturním a civilizačním vzorům postojů a chování a vysoce vůči nim konformních.* Dominantními složkami této elity byli politici, velcí a (úspěšní) střední podnikatelé, včetně členů orgánů spravujících ekonomické společnosti, významní bankéři, manažeři a ekonomičtí byrokraté, jakož i vyšší odborníci patřící k důležitým a preferovaným skupinám finančníků, právníků, inženýrů, tvůrců veřejného mínění, špiček showbyznysu a sportu a vysokých správních úředníků. *Ve způsobu zrodu a složení každého ze tří hlavních segmentů společenské elity však existovaly významné odchylky od této společné charakteristiky.* Politická elita byla fragmentarizována mezi vládnoucí pravicovou mocenskou elitou a opoziční, hlavně levicově demokratickou elitou, také však byla rozdělena mezi protransformační demokratickou a protitransformační radikálně levicovou i pravicovou populistickou elitou. Ekonomická elita doposud nebyla plně zformována, byla silně zatížena jednak spojením se státně socialistickou minulostí, jednak s právně nedostatečně ošetřenou a nedostatečně efektivně uskutečňovanou privatizací, jakož i s nelegálními a / nebo nemorálními způsoby sociálního vzestupu. Kulturní elita byla rozdělena věkem, ideologickými posto-

ji a vzdělanostní specializací, odrážející se nerovnostmi v postavení jednotlivých profesí. Nižší příjmy řady intelektuálně náročných povolání vedly k rozdělení na úspěšné a méně úspěšné intelektuály hlavně podle jejich závislosti na restringovaném státním rozpočtu, či naopak na podnikatelské sféře. Inkonzistence sociálního statusu té části vynikajících odborníků, kteří patřili k ekonomicky hůře odměňovaným, jim bránila v plné realizaci jejich funkcí jako členů společenské elity, kteří přece jen potřebují jisté prostředky k tomu, aby mohli zveřejňovat své názory, navazovat smysluplné kontakty a ovlivňovat ostatní příslušníky elity, odbornou a často i laickou veřejnost.

4. Vývoj od druhé poloviny devadesátých let až do května 2002

Již v polovině devadesátých let minulého století se objevily první známky poklesu tempa růstu hrubého domácího produktu a nárůstu nepříznivých jevů v bilanci zahraničního obchodu – to vše v podmínkách, kdy ještě zdaleka nebyla dosažena výkonnost ekonomiky z roku 1989. Současně jsme ve výzkumu transformace a modernizace z léta 1995 zaznamenali podstatný pokles ve spokojenosti obyvatelstva s dosavadními výsledky transformace. Česká populace se již tehdy rozdělila do dvou velkých seskupení podle protikladného komparativního hodnocení toho, zda se jí daří lépe či hůře než před rokem 1989. [Machonin, Tuček, Gatnar 1995] V tomto zjevném posunu ve srovnání s lety 1992–1994, která jsme zachytili v datech z roku 1993 a referovali o nich jednak v několika statích, jednak souhrnně v práci [Machonin, Tuček 1996b], nešlo o nespokojenost s demokratizací, nýbrž o nespokojenost nejen chudobou přímo ohrožených skupin, ale také části tzv. nových středních vrstev (vyšších a zejména nižších odborníků) a části kvalifikovaných dělníků s životní úrovní a vyšší příjmů. Vedle individuální vnitrogenerační mobility, kterou někteří sociologové označovali jako diferenciaci společnosti na „vítěze“ a „poražené“, domnívajíce se, že současně odpovídá narůstající diferenciaci mezi kvalifikovanějšími a výkonnějšími na jedné straně a méně kvalifikovanými a výkonnými na straně druhé, se prosadily i různosměrné posuny typu tzv. kolektivní mobility, popř. i stability, které měnily statusové postavení lidí v rozporu s meritokratickými principy, ať už šlo o nadměrné a nezasloužené obohacování jedné skupiny a chudnutí druhé, nebo o zmíněné relativní zhoršování postavení některých kvalifikovaných seskupení lidí, to vše často s odvětvovým, sídelním, nebo i demografickým podtextem. Paralelně s tím postupně výrazně vzrůstaly volební preference pro Českou stranu sociálně demokratickou na úkor menších politických stran, včetně Občansko-demokratické aliance. Výsledky, očekávané těmi, kdo této změně společenské situace a postojů připisovali náležitý význam, se dostavily již ve volbách v roce 1996. (Srovnej [Machonin 1996].)

Pro období 1996–1997 se vytvořila uvnitř politické elity patová situace. Do té doby téměř bezprávná sociální demokracie získala možností prostřednictvím svého parlamentního zastoupení činnost vlády. Ačkoli se pravicové koalici podařilo za pomoci dvou přeběhlíků z řad sociálně demokratických poslanců udržet většinu v poslanecké sněmovně, byla již tehdy donucena uzavřít dohodu týkající se rozdělení parlamentních pozic, včetně volby předsedy ČSSD M. Zemana za předsedu sněmovny. Ani senátní volby nevedly k jednoznačným výsledkům. Předsedou horní komory se tehdy stal představitel někdejšího Občanského hnutí a přívrženec V. Havla, P. Pithart. Změněná politická situace, zejména přibližná rovnováha vládních a opozičních sil v parlamentu, zvýšila i reálný politický vliv prezidenta V. Havla a jeho spolupracovníků. Tyto symptomatické změny signalizovaly počátek koroze monopolní mocenské pozice pravicové politické elity, jmenovitě pak strany „vítězů první vlny transformace“ – ODS, a jejího vůdce, V. Klause.

Relativní rovnováha sil a první náznaky možného hlubšího konsenzu, to jest reálné kroky k respektování demokratických „pravidel hry“ mezi vládou a opozicí, však představovaly pouze známé „ticho před bouří“. Katalyzátorem změny se v roce 1997 staly opět narůstající ekonomické obtíže, rostoucí nespokojenost se životní úrovní a vzestup sociálního napětí, jež oslabily většinovou důvěru v pravicovou vládu. Hroživým signálem pro všechny pravicové strany pak byl další nárůst preferencí pro ČSSD. O to více vzrostla možnost samostatné aktivity prezidenta – úzce spjatého s tehdejšími prezidentem Spojených států a jeho vládní garniturou – a rovněž významnější z obou menších koaličních stran (KDU-ČSL), podpořené nespokojenci z řad ODS, revoltujícími proti autoritárním metodám jejího předsedy. Prvním signálem chystaných změn se stal projev prezidenta republiky, který podrobil činnost vlády zásadní kritice již na podzim 1997. Za takovýchto okolností odhalení několika případů politické korupce, za nimž veřejnost tušila mnohem hlubší vrstvu privatizačních podvodů, umožnilo realizaci generálního útoku části občansko-liberálně orientovaných politických sil proti vedení ODS, který vedl k pádu druhé Klausovy vlády a ke jmenování nové, opět pravicové vlády za účasti odborníků, zejména premiéra – do té doby guvernéra České národní banky – J. Tošovského. (NB: odhalené případy korupce byly významné a) vazbou na podezřelé privatizační akty a b) tím, že odhalily některá spojení nové mocenské a staronové ekonomické elity.)

Nová, co do věkového složení poněkud mladší vláda přinesla určité změny do struktury a chování pravicové mocenské elity, mírně se lišící od autoritárních metod vlády předchozí. V zásadě však pokračovala v kursu předchozí vlády s důrazem pouze na změny v politickém stylu ve smyslu větší otevřenosti vůči občanské společnosti. Pod tlakem veřejného mínění, opozičních politických stran, zejména sociální demokracie, která opět zůstala mimo mocenskou elitu, tentokrát však i opoziční a zuřivě se bránící ODS, jakož i odborů, byla nucena jak nová vláda, tak zejména prezident, uznat pouze dočasný charakter přijatého řešení politické krize a slíbit předčasné volby v poměrně krátkém čase. Pokračující ekonomické obtíže a prudká a rychlá sociální a politická diferenciaci v období od podzimu 1997 do pozdního jara 1998 přinesla výrazný pokles legitimity stále vládnoucího pravicového křídla politické elity jako celku a s ním spjatý opačný proces postupného nárůstu legitimity demokratického levého středu politické elity. Jisté pozice si na úkor ODS získaly i strany pravého středu – KDU-ČSL a nově vzniklá Unie svobody; druhá z nich především svým důrazem na vazbu k občanské společnosti a k těm skupinám středních vrstev, zejména z řad vyšších odborníků, které dosavadním průběhem transformace spíše ztrácely než získávaly. (KDU-ČSL tuto motivaci deklarovala rovněž, její specifickou motivací však byly hlavně snaha udržet si významné vládní postavení, špatná zkušenost s autoritárním postojem představitelů vládní majority k minoritě a obhajoba zájmů jednak církve, jednak tradičních středních vrstev.) ODS však svým rozhodným odporem ke způsobu vyvolání politické krize, který interpretovala jako útok na parlamentní systém, a obratným politickým manévrováním svou pozici nejsilnější pravicové politické strany nakonec zachránila. A tak se v okamžiku pravdy, tj. voleb do Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR v roce 1998, *zrodila nová diferenciaci politické elity s odpovídajícími změnami poměru šíře sociálních opor a politické moci.*

Proces, jímž byla tato změna připravována na přelomu let 1997 a 1998, nesl řadu znaků *imploze* (vnitřního zhroucení). Zpočátku však nebylo jasné, zda půjde pouze o změnu typu částečné adaptace, jakéhosi usazení (*settlement*) systému, nebo, v konečné podobě, o změnu zásadnější, *modální* povahy. Srovnej [Higley 1997]. Již tehdy jsme se domnívali, že vzhledem k intenzitě otřesu bude pravděpodobnější změna modální. Bylo totiž pravděpodobné, i když to mnozí političtí analytici nepředpokládali, že *monopolistický a stabilní, co do faktic-*

kého vlivu téměř monopartijní mocenský systém bude překonán a začne fungovat normální soustava výměny vládnoucích garnitur a jim odpovídajících mocenských elit podle výsledků volebního měření sil různých demokratických subjektů. Vznikla naděje, že fragmentarizovaná část politické elity zahájí přeměnu v elitu konsenzuálně sjednocenou. Ponecháme-li stranou jistý vliv komunistické strany, který jsme tehdy považovali za spíše reziduální a opírající se hlavně o zkušenosti a postoje starší generace, jakož i omezený vliv pravicově populistických a nacionalistických republikánů, hlavními soupeři se stala pravice, tentokrát již předem rozdělená na ODS a strany, které se vydělily z někdejší vládní koalice a / nebo i přímo z ODS a ČSSD jako představitelka levého středu se značnými vyhlídkami pro vstup do mocenské elity. Tyto představy, jež jsme vyjádřili v první verzi našeho příspěvku do sborníku *Elites after State Socialism* [Machonin, Tuček 2000], se vcelku naplnily a byly potvrzeny výsledky parlamentních voleb 1998. ČSSD volby vyhrála se ziskem 37 % míst ve sněmovně. Získala přitom patrně i část „proletářských“ hlasů republikánů, kteří do parlamentu vůbec neprošli. ODS odolala hlavnímu náporu odštěpeneckých sil a, byť poněkud oslabena, získala 31,5 % mandátů. Komunisté si vcelku udrželi své pozice (12 % míst ve sněmovně). Bývalá koaliční strana KDU-ČSL rovněž udržela své tradiční pozice, omezené ovšem specifiky svého elektorátu – relativně více starších osob, žen a obyvatel religiozních regionů (10 % míst) a místo někdejší ODA zaujala US, nová liberálně občanská strana s prohradní orientací, která vznikla spojením rebelů z ODS a nových tváří, které se o místo na politickém slunci začaly ucházet s jistým zpožděním a odvolávaly se na podporu neuspokojených částí středních vrstev a mladších lidí. Ta ještě na jaře 1998 vedla ve volebních preferencích před ODS, její důvěryhodnost však rychle klesala a ve volbách získala pouze 9,5 % mandátů. ČSSD jako reprezentantka demokratického levého středu měla možnost vytvořit koaliční vládu buď s oběma pravostředovými stranami, čemuž zabránila extrémně pravicová skupina ve vedení US, nebo dokonce i pouze se samotnou KDU-ČSL. Ta nabízenou možnost rovněž odmítla s odůvodněním, že takto vzniklá vláda by byla odkázána na nahodilou podporu několika hlasů buď komunistů, nebo některé z pravicových stran. Nevysloveným, leč zřejmým důvodem obou těchto odmítnutí byla neochota vstoupit do koalice se stranou levého středu. Avšak současně se ukázalo, že nepřekonatelnou překážkou vytvoření většinové pravicové vlády za tehdejší situace byl *hluboký konflikt mezi ODS jako stranou reprezentující autoritárně pojatý většinový „stát práva“ bez ohledu na občanskou společnost (redukce společnosti na vztah státu a občana) a oběma pravostředovými stranami kladoucími naopak na „občanskou společnost“ a její skutečné či domnělé aktivity „zdola“ až přílišný důraz (v duchu Havlovy nepolitické politiky) a nedoceňujícími význam a váhu parlamentní většiny*. To byl zásadní programový rozpor, nebo alespoň v tomto duchu byly vykládány faktické důsledky „samovyloučení“ US a KDU-ČSL z účasti ve vládě. Tento konflikt byl ještě navíc zesílen čerstvě zkušenostně založenou nedůvěrou mezi bývalými vnitrostranickými a koaličními partnery. Nikdo vážně neuvažoval o možnosti překročit meze rozdělenosti politické elity na komunistickou a nekomunistickou. Avšak dokonce i *střet uvnitř pravice se v dané situaci ukázal být silnějším strukturotvorným faktorem rozdělení politické elity na vládní a opoziční než do minulosti již přece jen částečně uplyvající rozpor mezi demokratickým levým středem a demokratickou, byť konzervativní, pravicí*. Dvě nejsilnější politické strany – pravicová ODS a levicová ČSSD – sice nevytvořily koalici, ale uzavřely *dohodu o stabilizaci politického prostředí* ve formě předem programově i pozdějšími dohodami limitované podpory menšinové vlády sociální demokracie hlasy poslanců ODS. Této smlouvě sami signatáři hned na počátku zcela nesprávně začali říkat „opoziční smlouva“. Uzavření podobné dohody, mimochodem, není principiálně v rozporu s vytvářením menšinových vlád na Západě, ovšem s tím rozdílem, že tam nepochybně existující dohody nebývají zpravidla formulovány v oficiálních a zveřejňovaných dokumentech. *Tato doho-*

da udržela - spolu s jinými faktory - menšinovou vládu u moci až do řádných parlamentních voleb, zatímco druhá Klausova pravicově-pravostředová vláda, zdánlivě tak monolitní, padla předčasně. Už sám tento fakt je nepochybně významným podnětem k zamyšlení o vnitřní struktuře elit. Následný značně dramatický politický vývoj a teoreticko-ideologický diskurs v konfrontaci se spíše úspěšným objektivním fungováním dosažené dohody z hlediska řešení problémů české společnosti v obtížné vnitřní i zahraniční politické situaci pak vytvořily podmínky pro jisté předběžné otestování různých interpretací českého vývoje přelomu tisíciletí v kontextu soudobé teorie elit.

Naše úvahy v tomto směru rozdělíme do *interpretace tří bodů historického pohybu*: a) *situace v okamžiku uzavření dohody a na počátku působení minoritní vlády*; b) *vyvrcholení střetů v okamžiku tzv. televizní krize*; c) *současné situace a dopadů tohoto pohybu na osudy země; a pokusíme se předběžně bilancovat* (ovšem s tím, že další významné - i když možná nikoli konečné slovo v této bilanci vysloví voliči v řádných parlamentních volbách v polovině roku 2002).

Logika zdůvodnění nečekaného řešení situace dohodou o tolerování menšinové vlády demokratického levého středu silnou demokratickou pravicovou stranou neměla sama o sobě příliš mnoho vad. Jiné řešení politické krize se nenašlo, stabilitu dalšího politického a tudíž i společenského vývoje bylo nutno zajistit, obě strany byly demokratické, uznávaly nezbytnost tržních reforem, netajily se svou snahou prospět českému národu v jeho obnovené samostatné státní existenci, nebylo mezi nimi velkých rozdílů ve vztahu k církvím a rozdílnosti ve vztahu k Evropě byly zpočátku zanedbatelné. Dohody politických elit obou stran v celonárodním měřítku otevřely možnost obdobných dohod i na úrovni lokální a regionální, pokud se ukáží výhodnými, a daly jistý impuls i k možnému sblížení ekonomických politik a spolupráce při formování budoucí tváře ekonomické elity. (To ovšem vyžadovalo, aby odcházeli ti, kdo se v předchozích privatizačních procesech zkompromitovali a kterým nová vláda vyhrožovala akcí „Čisté ruce“. K těmto někdy veřejně propíraným, někdy tichým odchodům také postupně došlo.) Strany nezakrývaly své programové odlišnosti a vyzdvihly význam pragmatického kompromisu jako politického principu pro řešení obtížných situací. Bylo jasné, že obě strany budou svou spoluprací do jisté míry vzájemně limitovány a nepředstíraly, že jejich součinnost má trvat věčně - naopak vyzdvihly potřebnost posílení většinových prvků ve volebním systému, které by usnadňovaly vytváření sourodějsích vlád, popř. vládních koalic v budoucnu. V této podobě byl do dohody promítnut *jeden ze základních principů možného konsenzuálního sjednocení elity: dohoda o koexistenci různých programových orientací při samozřejmosti střídání politických stran ve vládní moci podle výsledků voleb a o pravidlech, která se musí dodržovat*. Uznání těchto obecně demokratických pravidel znamenalo v průběhu transformace jistou změnu ve srovnání s rigidními pravicově mocenskými tendencemi prvních vlád českého státu, založenými na zásadním odmítání možnosti „třetí cesty“, odlišné od komunistické politiky na jedné straně a neoliberální na straně druhé. (Jisté nedostatky byly ovšem skrytě obsaženy již v této dohodě: ODS se své fundamentalistické teorie o nepřipustnosti třetí cesty de facto vzdala a svou výlučnou konzervativní pravicovost si sice ponechala v rétorice, ale v praxi jí přijetím principu pragmatického kompromisu nahradila posunem k pravému středu, zatímco extrémně pravicové pozice zaujalo bojovné křídlo US; ČSSD musela vědět předem, že některé radikální prvky svého volebního programu, kterými získala podporu části „proletářských“ sil, jež v minulosti byly nebo se v budoucnu mohly stát zálohou radikálních levicových i pravicově populistických stran, nebude moci uplatnit. To však jsou zcela pochopitelné důsledky jakéhokoli politického kompromisu a racionálně reálné politiky vůbec a je těžko je principiálně vytýkat za situace, kdy jiné demokratické řešení ne-

existovalo.) V každém případě zprvu většina obyvatelstva rozumnost dosaženého kompromisu přijala a minoritní vláda ČSSD se těšila v prvních měsících své existence značné důvěře velké části populace, zvláště když začala hned v roce 1999 plnit své sliby opatřeními ke zlepšení situace zaměstnanců závislých na státním rozpočtu. Srov. [Machonin a Gatnar 1999].

Pokud však někdo očekával, že dohoda o stabilizaci politického prostředí, kterou uzavřely dvě strany, v daném okamžiku disponující dokonce ústavní většinou v parlamentu a možností lehce zvrátit i jakékoli prezidentovo veto vůči přijatému zákonodárnému aktu jeho pouhým opakováním, povede k prosazení dalšího důležitého charakteristického rysu konsenzuálně sjednocené elity, tj. k respektování demokratických pravidel vztahů mezi vládou a opozicí, určitě se zmylil. Ve vztahu ke stále ještě nikoli zanedbatelné a jisté obnovy voličské přízně schopné komunistické straně žádný z politických subjektů, kromě dílčích snah ČSSD, nebyl ochoten jí vymaněním z politické izolace rozšířit možnosti adaptace na demokratické podmínky a napomoci tak její případné transformaci, spjaté s přirozenou generační obměnou. Závažné problémy však nastaly i ve vztazích obu velkých stran a nesmluvně opozičních stran menších.

Obě strany liberální pravice, popř. pravého středu (KDU-ČSL a US), zejména US, jejíž pravicové křídlo bylo hlavním strůjcem odmítnutí účasti těchto stran v možné vládní koalici s ČSSD, zaujaly k duchu, obsahu i praktické politice dohody ČSSD s ODS nesmiřitelné stanovisko. V tomto svém postoji byly podporovány seskupením kolem prezidenta a drtivou většinou médií, která svou někdejší slepou podporu V. Klause zaměnila za nenávistný postoj k jeho straně i k jeho osobě a spojila jej s trvale neméně nenávistným postojem k ČSSD, zvláště k jejímu razantnějšímu „zemanovskému“ křídlu. Z okruhu nespokojené části politické elity, opírající se o nespokojené části odborné inteligence a mladých lidí vznikla potom celá série tzv. občanských iniciativ, jež se všechny jednoznačně snažily otrást systémem „opoziční smlouvy“. Hlavní opoziční silou se však stala tzv. Čtyřkoalice, která sdružovala US, KDU-ČSL a dvě malé pravicové strany – reziduum kdysi mocné ODA a menší pravicové Demokratické unie. Faktor zásadního odporu k minoritní vládě, opírající se v klíčových okamžicích o podporu ODS, působil stabilně a se stupňující se intenzitou až do okamžiku vyřešení televizní krize parlamentem na počátku roku 2001 – později se do jisté míry vyčerpal. Tak se *politické síly, hlásící se vesměs k principům občanské společnosti, staly odpůrci dalšího pohybu k prohlubování konsenzuálního sjednocení elity a nositeli tendence k její další fragmentarizaci, ba možná i k ještě hlubšímu novému rozdělení*. Tomu nasvědčovalo i to, že v nejvýpjatějších okamžicích střetu mohly počítat i s podporou komunistické části politické elity, která vůči sociálně demokratické vládě a její dohodě s ODS po jistém váhání rovněž zaujala zásadně odmítavé stanovisko.

Bylo by ovšem omylem celý další, dosti komplikovaný vývoj české politické situace v letech 1999–2002 přičítat pouze důslednému odporu tzv. občanských sil. Ten byl do jisté míry i reakcí na ne zcela přijatelné postupy obou velkých stran. Je nesporné, že obě strany dohody o stabilizaci (ještě navíc k beztak poněkud znepokojivým ambicím vyjádřeným již v textu původní dohody) podlehly pokušení a snažily se svůj úmysl provést takové změny ústavního a volebního systému, které by i do budoucna minimalizovaly šance obou menších stran nesmluvní opozice a rovněž i prezidenta republiky výrazněji ovlivňovat politický vývoj země, *prosadit pouhou vahou své parlamentní většiny, bez předběžného jednání a předběžných kompromisů a bez získání veřejnosti, tedy spíše mocensko-administrativními než politickými prostředky*. Tento omyl, plynoucí z přecenění vlastních sil a nepochopení možností jisté změny dosaženého poměru sil v budoucnosti, byl provázen ještě další fatální chybou: *podceněním významu hromadných sdělovacích prostředků v demokratickém systému*. Jak ODS, tak zejména

ČSSD měly mnoho důvodů si stěžovat na převážně negativní, zaujatý vztah novinářů, tj. další součásti kulturně politické elity, k jejich politice a vedoucím představitelům. Obě však na tuto skutečnost reagovaly zásadně nesprávně, tj. zvýrazněním svého vlastního negativního postoje k nim, zkrátka přiléváním oleje do ohně tam, kde byla na místě snaha o dialog v co možná nejmírnějších formách, už jen proto, že pracovníci médií jsou a zůstanou v moderní společnosti vždy hlavním činitelem ovlivňujícím veřejné mínění. Byla to doba, kdy se minoritní vláda teprve učila vládnout; kdy jen s obtížemi začala překonávat dědictví po vládě pravicové koalice; kdy se ekonomické nesnáze nedařilo ještě zmenšovat, ale jejich sociální důsledky ve formě nejprve poklesu reálných mezd v roce 1999 a vzápětí i rychlého nárůstu nezaměstnanosti se ještě posilovaly; kdy obě velké strany prohrály volby do jedné třetiny Senátu, kterých se tradičně zúčastnila pouze menšina voličů, tentokrát nejen silněji obecně pravicově, ale specificky „občansko-liberálně“ naladěná, a kdy předsedou této komory se stal tentokrát již jako lidovecký kandidát znovu P. Pithart; kdy ve volbách do krajských zastupitelstev, v nichž konečně vznikla regionální politická elita, neuspěla ČSSD; kdy ve výzkumech veřejného mínění zlepšovali své pozice přívrženci nesmluvní opozice, včetně komunistů, na úkor smluvních stran, zejména vládnoucích, a proto v očích voličů za ekonomické i sociální nezdary odpovědné, ČSSD (viz [Machonin 2000]); kdy systematické aktivity spíše záměrně organizovaných než živelných iniciativ ve jménu občanské společnosti nevybíravě útočily na menšinovou vládu a její smluvní parlamentní oporu. Tehdy se pokusily ODS a ČSSD získat kontrolu nad klíčovým veřejnoprávním médiem – Českou televizí – prostředky sice zákonnými, avšak v zásadě administrativními, nedostatečně veřejně zdůvodněnými a navíc z hlediska taktiky zcela diletantskými. Jak snaha o rychlé konstituční zabezpečení trvalé převahy dvou velkých politických stran, tak pokusy o administrativní řešení vztahu ke sdělovacím prostředkům učinily z kruhů kladoucích důraz na autoritu právního státu subjekty spoludopovědné za oslabování tendence ke konsenzuálnímu sjednocování elit.

V momentě pokusu o ovládnutí televize „shora“ stačila dohoda několika nespokojenců v televizi, aby rozpoutala soustředěný masový nátlak všech odpůrců „opoziční smlouvy“, obránců „svobody slova“ a „občanské společnosti“ na „obranu televize“, který rychle přerůstal v útok proti vládě a parlamentní většině. Na vrcholu tzv. televizní krize na přelomu let 2000 a 2001 došlo k situaci, kdy *dosavadní fragmentarizace demokratické části politických elit přerostla v hluboký konflikt uvnitř znovu, tentokrát podle štěpení na přívržence různých pojetí demokracie, rozštěpené elity*, přičemž komunisté, hájící současně i zájmy širších vrstev společnosti ohrožovaných chudobou a podpoření jejich preferencemi, bojující však také o své místo na slunci v parlamentně demokratickém systému, podpořili síly občansko-liberální pravice. Podle Higleyho teorie i podle praktické zkušenosti české společnosti oslabení tendence ke konsenzuálnímu sjednocení elity a vývoj směřující k jejímu novému hlubokému rozštěpení oslabily společenskou legitimitu elit a přivedly zemi do nebezpečí vážného otřesu demokratického systému, v jehož průběhu by se na obou stranách lehce mohly zrodit úvahy o nasazení i mimořádných prostředků řešení vyhroceného konfliktu.

V této klíčové chvíli vedoucí představitelé obou stran, které na sebe převzaly zodpovědnost za stabilitu politického prostředí, v hodině dvanácté našly průchodné kompromisní řešení: ustoupily ze svých původních radikálních pozic a prosadily usnesení parlamentu, jež znamenalo jistý pokrok k uznání nezbytnosti rovnováhy svobody slova a nevměšování do politiky v činnosti veřejnoprávních médií a k ustavení jisté přijatelné formy parlamentní kontroly nad nimi. Od této chvíle se situace na politické scéně postupně uklidňovala a když Ústavní soud, jmenovaný prezidentem republiky, na jeho žádost v drtivé většině bodů zvrátil přehnané nároky ODS a ČSSD na ústavní a volební reformy, nastalo *období návratu k vy-*

jednávání a kompromisům, jež vyvrcholilo přijetím volebního zákona přijatelného pro všechny politické síly. Ukázalo se názorně, že politika z pozice síly ani rozdmýchávání konfliktů k vytvoření konsenzuálně sjednocené elity nenapomáhají. O mnoho lepší výsledky dává rozvázná reálná politika vzájemného respektování potřeb a zájmů vyjadřovaných jak většinou, tak menšinou uvnitř parlamentní demokracie. Rozhodující byly sjednocovací faktory: značný pokrok ČR v jednání o přijetí do EU, na němž se výrazně podílela vláda, které parlament nemohl v této věci odříci podporu; většinou rozvázný a úspěšný postup privatizace spjatý se získáním zahraničních investic; obnovení růstu HDP a reálných mezd při zastavení růstu nezaměstnanosti a značném poklesu míry inflace; přijetí státního rozpočtu; růst důvěry veřejnosti ve vládu; postup vlády v krizové situaci po 11. září 2001; její odmítavý postoj k nevybíravému nátlaku rakouské extrémní pravice a sudetoněmeckého landsmanschaftu na Českou republiku a konečně i zjevná tendence ČSSD k personální obměně ve vedení strany a do budoucna i v její parlamentní reprezentaci. Přes zjevné omyly ve vyjádřeních premiéra k některým zahraničně politickým otázkám (zvláště k blízkovýchodní krizi) právě vyjmenované i některé další okolnosti vedly k jistým změnám v tónu kritiky sdělovacích prostředků i k větší vyváženosti obsahu jejich sdělení a tím i působení na obyvatelstvo. Výzkumy veřejného mínění prokázaly, že komunisté, ODS a ČSSD se postupně vracejí k té míře podpory, již se těšili v roce 1998. Další vzestup preferencí pro ČSSD v důsledku úspěchů vlády i jistého pokroku v její snaze se výrazněji programově profilovat vůči ODS, stejně tak jako solidní volební výsledek ODS v důsledku její poněkud nacionalisticky (tj. euroskepticky) zbarvené kampaně nebyly vyloučeny.

V této chvíli představitelé KDU-ČSL, znervóznění pro ně nepřijatelnou dlouhodobou exkluzí z vlády, konečně správně přečetli dosavadní výsledky výzkumů veřejného mínění a pochopili, že aritmetika těch ústavů pro výzkum veřejného mínění a novinářů, kteří chybně sečítali hlasy pro KDU-ČSL, US a Čtyřkoalici v jeden zdánlivě vysoký pravděpodobný počet voličských hlasů v blížících se volbách, je fikcí, a že ve skutečnosti mohou volby vést k nečekané porážce Čtyřkoalice a k značnému oslabení lidovců, kteří, ač zjevně nejsilnější stranou koalice, přistoupili na paritní rozdělení volitelných míst na kandidátkách s US a na nepřiměřeně vysoké zastoupení ODA. V tom je utvrdil počínající pokles preferencí Čtyřkoalice. Následujícími aktivitami vedení KDU-ČSL započal *rozpad Čtyřkoalice*, který prozatím vedl k vytvoření předvolební koalice dvou menších parlamentních stran, vyznačujících se navíc značnými programovými rozdíly. Za této situace *ustupuje do pozadí problém střetu „parlamentní stát práva“ vs. „občanská společnost“* (zejména pro lidovce, kteří k tomuto pojetí politického konfliktu přistoupili spíše jako menšinová strana, donucená okolnostmi a ovlivněná svými spojenci, než z programových důvodů). *Osou volebního boje se patrně stane střet obou velkých politických stran: ČSSD a ODS, nikoli však pouze v otázce „nekontrolovaný trh a z něho plynoucí další polarizace společnosti vs. sociální stát“, nýbrž v rostoucí míře také „proevropský vs. euroskeptický postoj“ a za tím vším skrytý „promodernizační vs. konzervativní neoliberalní ekonomicko-společenský program“.*

První z těchto akcentů se vynořil v procesu stále narůstajícího euroskepticismu ODS, jenž v souvislosti s objektivní nutností obhajovat národní zájmy tváří v tvář rovněž narůstajícím protičeským kampaním radikálních nacionálních skupin v Rakousku a Německu také přejal některé rysy nacionalismu. ČSSD, stejně jako ostatní politické strany rovněž pevně hájí české národní zájmy, spoléhá však na demokratický charakter Evropské unie jako na záštitu proti nacionalismu a vstup do této organizace považuje za mimořádnou příležitost k urychlení procesu modernizace české společnosti. S tím souvisí i akcent druhý. Konzervativně neoliberalní přístup k modernizaci, zejména ve specificky české podobě, je určován neochvějnou

vírou tohoto směru v nezbytnost ekonomicko-společenského řádu založeného na tržně kapitalistické ekonomice a jistém pojetí demokracie (tj. parlamentního státu práva, co možná nejméně zasahujícího do ekonomiky i jiných sfér života svobodných individuí). Zatímco někteří představitelé obdobného směru v sociologii, např. J. Alexander [1994], pokládají právě tyto dva aspekty neoliberalismu za vysloveně promodernizační, česká ODS nanejvýš očekává, že vytvoření společenského uspořádání zmíněného typu automaticky povede k ekonomickému růstu, s jehož modernizačními souvislostmi ovšem nemůže nepočítat. Česká sociální demokracie ve všech svých programových dokumentech kromě podpory trhu a demokracie vyslovuje jasnou podporu celému komplexu promodernizačních postojů. Pokud jde o obecné pojetí modernizace jako významného komplexního společenského procesu tvořícího základ pohybu postsocialistických společností směrem ke standardům vyspělé Evropy, viz obsáhlejší studii, věnovanou této problematice. [Machonin 2000]

Lze se jen nadíti, že takovýto posun akcentů při jakémkoli výsledku souboje obou velkých stran a při jakékoli nové vládnoucí garnituře *nepovede k nové fragmentarizaci a nezadrží tak tolik žádoucí proces posílení konsensuálního sjednocení sice programově rozlišených, ale jak mezi sebou, tak s jinými stranami k pragmatickým kompromisům otevřených politických elit*. K těmto důvodům patří nepochybný vliv negativních zkušeností z konfliktu mezi stranami smlouvy o politické stabilitě a Čtyřkoalici a jinými politickými silami, které ji podporovaly. Náhle vyvstávající ochota prakticky všech politických stran vytvářet povolební koalice v různých směrech i některé neočekávané výsledky hlasování v poslanecké sněmovně (např. podpora vládních návrhů a stanovisek lidovci a komunisty) to dosvědčují. Je nepochybné, že i průběh obecních voleb a přetváření místních politických elit, včetně těch mimořádně důležitých v krajských městech a v Praze, bude ovlivněn výsledkem voleb do poslanecké sněmovny. Samozřejmě to platí také pro pozdější volbu prezidenta.

Je pravděpodobné, že ani *chování ekonomických elit zatím nebude v rozporu s takovouto tendencí*. To, co jsme v závěru části 3.2. řekli o problémech a směrech dotváření ekonomické elity, znamená, že její rozhodující složka – kapitáni českého finančnictví, kapitálového trhu, průmyslu, informatiky, infrastruktury i ekonomické byrokracie – je složena z významné části z osob, které se dostaly na vedoucí místa v průběhu vládnutí ČSSD podporované ODS při zjevné snaze o jistou rovnováhu mezi těmito dvěma politickými trendy. Platí to plně i pro představitele kapitálu zahraničního, které přilákala stabilita politického prostředí zaručená dohodou těchto dvou stran a vstřícná privatizačně investiční politika vlády, které její rozpočtové prostředky v rozhodujících fázích zajistila ODS. Jistým destabilizačním prvkem může být rozdílný vztah příslušníků politické a možná i ekonomické elity (obávající se zahraniční konkurence, popř. orientované na jiné než evropské trhy) ke globalizačně europeizačním trendům. Jakékoli neobratnosti ze strany EU mohou posílit váhu odporu nejen zemědělských, ale i jiných významných českých podnikatelů k příliš těsným vztahům s evropským společenstvím. Ve stejném směru však mohou působit i české ekonomické zájmy orientované k mimoevropskému kapitálu, zejména americkému, v poslední době však také ruskému, japonskému, indickému, atp. Je hodno zaznamenání, že naši „eurorealisté“ (čti „euroskeptici“) jsou současně horlivými přívrženci amerikanizace jak hospodářství, tak způsobu života jako celku.

Otevřena zůstává otázka *chování elity kulturní*, jež se pravděpodobně – tak jak už to bývá – změní s měnícím se poměrem politických sil. Platí to jistě i o chování pracovníků sdělovacích prostředků, kteří svou pružnost v tomto směru prokázali už v okamžiku kdy chvatně vyměnili podporu V. Klausovi za podporu sil jemu nepřátelských, včetně změny tónu vůči sociální demokracii. Do jaké míry k přesunům v postojích kulturní elity dojde již v období

posledního roku úřadování V. Havla, není rovněž zcela jasné. Její chování může být jedním z faktorů při budoucí volbě prezidenta, dalších senátních volbách a případných ústavních reformách. Je však pravděpodobné, že očekávané politické změny a spíše pozitivní než negativní ekonomický vývoj přinesou i ideologické změny ve směru větší plurality postojů a hodnotových orientací inteligence. Více demokratické tolerance a, doufejme, i více meritokracie vytvoří více příležitostí pro dobré profesionální výkony a budování kariér mladých lidí a příslušníků mladší střední generace, zvláště žen a lidí z regionů, a to bez ohledu na diferenciaci názorů na půdě demokratické ideologie. Takové posuny se samozřejmě odrazí i v procesech obměny společenských elit na všech úrovních.

5. Analýza sociologických dat o vzniku a vývoji nových českých elit

Naše dosavadní úvahy byly založeny na reprodukci (převyprávění) evidentních historických událostí, na znalostech plynoucích ze statistik, sociologických výzkumů, výzkumů veřejného mínění a ekonomických analýz, většinou již zpracovaných a interpretovaných v našich dřívějších pracích. V neposlední řadě se v textu uplatnila i přímá pozorování společenského dění a další informace o něm, čerpané ze sdělovacích prostředků. Ačkoli tedy doposud vyložené poznatky nacházejí oporu ve velkém objemu a mnohosti zdrojů „křížově“ ověřené faktografické informace, z hlediska empirické sociologie představují v přísném slova smyslu pouze náčrt hypotetické interpretace vylíčených reálných procesů. Je tomu tak jednak proto, že ke kvantitativnímu šetření elit z roku 1994 zatím neexistuje pendant z posledních let, jednak také proto, že se do naší interpretace samozřejmě promítají naše vlastní teoretické představy, zajisté ovlivněné i naší životní zkušeností. Znamená to, že *naše interpretace musí být podrobena další verifikaci a falsifikaci systematicky sbíranými a zpracovávanými daty relevantními pro předmět zkoumání* – tj. proces vzniku a vývoje nových elit v české společnosti. Hlavně ovšem jsou a budou úvahy podobného druhu vždy ověřovány nebo vyvráceny faktickým průběhem následných událostí. V současnosti však bohužel existuje v dané oblasti, a to zvláště pro druhou polovinu devadesátých let a počátek 21. století, jistá diskrepance mezi historicky založeným vylíčením probíhajících procesů a poněkud skromnější sumou údajů, sebraných většinou spíše příležitostně a v mnoha ohledech zastaralých. Z tohoto důvodu může datová část této studie přispět k ověření poznatků, vyložených v kapitolách 3. a 4., pouze v hlavních rysech. Je zřejmé, že takováto situace volá po dalších, systematictějších výzkumech kvalitativního charakteru – jeden z nich již probíhá a tato studie je jedním z přípravných materiálů pro jeho realizaci –, také však kvantitativních, neboť doplnění empirických poznatků získaných šetřením v roce 1994 je vysoce urgentní.

5.1. Nejvyšší sociálně profesní kategorie: její sociální stabilita / vzestupná mobilita

Od počátku jsme pochybovali o adekvátnosti fráze o „vítězích a poražených“ v procesu transformace, některými sociology do omrzení opakované, jež je spjata s přehnaným důrazem na domnělou přímočarost a nevratnost složitého procesu rekrutace příslušníků vyšších společenských vrstev. Raději mluvíme o *lidech, (popř. jimi vytvářených skupinách), kteří prozatím v procesu transformace získávají, nebo ztrácejí*. Máme přitom na mysli především to, že část té skupiny, jejíž členové mohou v jedné fázi patřit k sebevědomým „vítězům“, může vzápětí převzít roli protestujících „poražených“. Stalo se to např. mnohým lékařům, umělcům, vědeckým pracovníkům, vysokoškolským pedagogům, také však některým pravicovým i levicovým

politikům a byrokratům, kteří přišli o svá mocenská postavení, v neposlední řadě pak velkým privatizátorům a manažerům, kteří skončili jako bankrotáři, ne-li jako osoby čelící vážným obviněním z kriminální činnosti. Stojí také za připomenutí, že existuje velmi početná skupina lidí, kteří si svá špičková postavení, nejčastěji pro svou odbornost, prostě udrželi a rovněž nezapadají do obrazu „vítězů“, nýbrž spíše úspěšných obhájců svého postavení. Jako „vítězové“ se mohou cítit mladí lidé, kteří se do vrchních pater sociální struktury dostali přímo po ukončení (nebo dokonce pouze přerušení) studia. Zde nejde o mobilitu v přesném slova smyslu a navíc zůstává otevřena otázka jejich dalších osudů, tj. zda jim fakticky dosažená školní kvalifikace bude stačit pro dlouhodobější setrvání na vyšších stupních. Do představy poražených nezapadají ti příslušníci vyšších vrstev za státního socialismu, kteří přešli z jednoho oboru činnosti do druhého (např. z politiky nebo správy do – zpravidla soukromé – činnosti ekonomické, nebo pouze klesli z nejvyššího patra sociálního postavení na úroveň střední. To ovšem neznamená, že empirické studium skutečné *intragenerační sociální mobility* je nedůležité. Naopak, je významným širším pozadím procesu rekrutace elit.

Disponujeme dvěma mobilitními analýzami z reprezentativních sociologických šetření dospělého obyvatelstva v roce 1993 [Machonin, Tuček 1996 b: 142–150] a 1999 [Machonin, Gatnar, Tuček 2000]. Poměrně velké soubory 2770 respondentů ekonomicky aktivních jak 1988, tak 1993 a obdobné skupiny aktivní 1988 i 1999, která zahrnuje 3120 osob, umožnily základní popis sociálních seskupení významných pro studium nových elit, tj. podsouborů vyšších odborníků a podnikatelů se zaměstnanci, kterážto kategorie může sloužit jako širší třídně profesionální rámec pro zkoumání společenské elity, není s ní však totožná.

K této kategorii, zahrnující tenkrát pouze vyšší odborníky jako takové, patřilo v roce 1984 (Výzkum třídní a sociální struktury ÚFS ČSAV) 10,2 % ekonomicky aktivních, v roce 1993 již i s podnikateli 12,0 % a v roce 1999 15,3 % ekonomicky aktivních. Zjevný nárůst jejího podílu v průběhu první vlny transformace je dán hlavně vznikem nové sociální skupiny podnikatelů se zaměstnanci, přičemž vyšších odborníků v této počáteční fázi transformace dokonce ubylo, i když část z nich byla nahrazena novými lidmi. Rovněž další růst podílu nejvyšší třídně profesionální kategorie za sedm let transformace (mezi roky 1993 a 1999) je dán téměř zdvojnásobením počtu podnikatelů se zaměstnanci z 2,4 % na 4,6 % a pouze mírným přírůstkem podílu vyšších odborníků z 9,6 % na 10,7 %. V obou případech jde o strukturální změny, které podpořily vzestupnou mobilitu. Zatímco za první 4 roky transformace nedošlo ještě k příliš početnému přílivu mladých lidí, kteří dříve nebyli zaměstnáni, do vyšších vrstev, ke konci dekády 30 % míst v důsledku generační obměny v nich zaujali noví lidé, kteří svou ekonomickou dráhu zahájili až v průběhu transformace.

Vezmeme-li za základ mobilitní údaje o osobách, které byly zaměstnány jak v roce 1988, tak v roce 1993, zjišťujeme, že 66,4 % z vysoce postavených byli příslušníky nejvyšší socio-profesionální skupiny již za státního socialismu a své postavení si tedy udrželi a zhruba jednu třetinu tvořili ti, kdo prošli vzestupnou mobilitou, nejčastěji ze středních vrstev. V roce 1999 si své postavení z roku 1988 udrželo už jen 45,7 % respondentů ekonomicky aktivních i v roce 1988, zatímco většinu vyšší kategorie tvořila již více než polovina těch, kdo prošli vzestupnou drahou ze středních vrstev, také však z řad dělníků. (Sestupy byly méně frekventované, hlavním z nich byl odchod 23,3 % do skupiny středních odborníků. K sestupům patří ovšem i odchody do důchodu, které však v souboru ekonomicky aktivních 1988 i 1999 nejsou zachyceny.) Další principiální změnu znamená především výše zmíněný příliv mladších lidí z řad ekonomicky neaktivních. Data o mobilitě 1988–1999, která vytvořila dnešní strukturu zkoumané vyšší kategorie sociálně profesionálního postavení, tedy netradičně obohatíme i o charakteristiky těch, kdo ji doplnili cestou z předprofesionální ekonomické neaktivity

do ekonomické aktivity. V tomto případě bude předmětem rozboru „vyšší třída“, složená z 32,1 % stabilních, 37,9 % vzestupně mobilních a 30 % „nováčků“ z řad mladých, kteří své školní vzdělání ukončili až po roce 1988, jsou však dnes již ekonomicky aktivní.

Nejprve však připomeneme výsledky staršího rozboru struktury ekonomicky aktivních vyšších odborníků a podnikatelů se zaměstnanci z roku 1993 vzhledem k jejich postavení z roku 1988. Zde se nezmiňujeme o skupině „nováčků“ z řad ekonomicky neaktivní mládeže, pro statistické účely v tomto případě nedostatečně četné.

Z hlediska *analýzy stability a mobility se naše vyšší socioprofesionální kategorie v roce 1993 skládala ze dvou podskupin*, jejichž charakteristiky ji výrazně odlišovaly od průměrných charakteristik souboru ekonomicky aktivních jako celku.:

a) *Lidé, kteří si udrželi své pozice v nejvyšší socioprofesionální kategorii* (8 % ekonomicky aktivních, 66,4 % vyšší třídy). V roce 1988 byli všichni vyššími odborníky. V roce 1993 91,6 % z nich stále patřilo ke stejné skupině, zatímco 8,4 % bylo ve svém hlavním zaměstnání angažováno jako podnikatelé se zaměstnanci. 57,7 % mělo vysokoškolské a 36,7 % úplné středoškolské vzdělání. Jejich příjmy i kulturní úroveň aktivit volného času byly poměrně vysoké. Tři čtvrtiny z nich byli muži, 61,6 % lidé starší 40 let. Čtyři pětiny jich žilo ve městech, více než 40 % ve městech s více než 100 000 obyvateli. Disponovali vysokým sociálním kapitálem ve smyslu intenzivních kontaktů s užitečnými lidmi. 30 % z nich bylo v roce 1988 členy komunistické strany, avšak 5/6 z někdejších komunistů svou stranu opustilo po listopadu 1989. 61,2 % bylo bez vyznání. Tato skupina podporovala statisticky významně více než celek populace dvě tehdy významné pravicově liberální strany, ve srovnání s ostatními dvěma skupinami však i sociální demokracii, která tehdy nebyla ještě v širokých vrstvách příliš populární. Subjektivní sociální sebezařazení těchto lidí bylo oprávněně relativně vysoké, i když značně rozptýlené od vyšších ke středním pozicím.

b) *Lidé, kteří vzestoupili do horní kategorie ze seskupení nižších* (4 % ekonomicky aktivních, 33,6 % vyšší třídy). Tato skupina se skládala z poloviny z vyšších odborníků a z poloviny z podnikatelů. Podíl terciárně vzdělaných (18 %) byl o něco vyšší než v průměru populace, zatímco maturanti dominovali (43 %), avšak celých 39 % nedosáhlo ani této úrovně vzdělání. Příjmová úroveň je zde vysoká, zatímco kulturní úroveň pouze mírně nad průměrem. Pro 44 % příslušníků této skupiny byla typická výrazná statusová inkonzistence: jejich materiální a manažerský status byl zpravidla vyšší než kulturní. I zde převládali muži, avšak pouze ze dvou třetin, podíl žen na sociálním vzestupu na tuto vyšší úroveň zřejmě není zanedbatelný. Většina (55 %) patřilo mezi mladší populaci do 40 let. 86 % z vzestupně mobilních nebylo v minulosti členy komunistické strany, což je méně než mezi stabilními, i když podíl bývalých komunistů není ani tak zanedbatelný. Náboženské vyznání bylo u této skupiny nejfrekventovanější v celé populaci: plných 74 % (pokles sympatií k církvi, zachycený v tabulce 1. níže, se dostavil v celé populaci i v této skupině až později). Politickým favoritem vzestupně mobilních byla jednoznačně ODS a obecně pravicová orientace v celé skupině převažovala. Navzdory statusové inkonzistenci, způsobené nižším průměrným vzděláním, než u skupiny stabilních, bylo sociální sebezařazení celé skupiny relativně vysoké.

Pokud jde o vyšší třídě profesionální seskupení 1999, na němž je možno demonstrovat proměny této části společnosti za dobu deseti let, uvedeme je ve formě přehledného srovnání typických charakteristik všech tří zkoumaných podskupin: stabilních 1988–1999, vzestoupivších za tuto dobu z nižších úrovní a „nováčků“, kteří nebyli v roce 1988 ještě ekonomicky aktivní.

Stabilní část vyšší třídy v ČR na prahu nového století představovala 67,7 % vyšší třídy mezi těmi, kdo byli ekonomicky aktivní v roce 1988 i 1999, a 32,1 % tohoto širšího třídě profesio-

Tabulka 1. Charakteristiky podskupin nejvyšší třídně profesionální kategorie ekonomicky aktivních 1999 v %*

Proměnná		Stabilní	Vzestup	„Nováčci“
Třídní specifikace	Vyšší odborníci	89,5	45,6	79,0
	Podnikatelé	10,5	54,4	21,0
	Podniká v 2. zaměstnání	4,9	4,2	2,2
Vzdělání	Vysokoškolské	53,6	9,4	56,3
	Maturita	43,7	50,0	42,3
Příjem	Vyšší	47,8	35,0	39,9
	Střední	30,0	38,1	23,3
Kulturnost VČ**	Vyšší	57,5	42,1	54,8
	Střední	24,3	27,5	21,1
Pohlaví	Muži	69,7	66,7	73,9
	Ženy	30,3	33,3	26,1
Věk	1-29	0,0	0,0	60,6
	30-49	48,7	71,6	35,9
	50-59	42,8	24,4	2,8
Velikost bydliště	Nad 100 tisíc	34,0	27,7	34,5
	5-100 tisíc	45,1	41,0	43,4
KSČ 1988	Ano	19,8	12,8	1,4
Volební preference	ODS	35,5	58,8	45,5
	US	26,9	14,4	31,2
	KDU-ČSL	7,5	9,3	13,0
	ČSSD	11,8	9,3	2,6
	KSČM	11,8	5,2	1,3
Statusová konzistence / inkonzistence	Konzistentní	42,6	29,6	-
	Materiální status > kulturní	32,3	50,0	-
	Kulturní status > materiální	25,4	20,4	-
Sociální sebezaražení	První 3 stupně z 10	42,4	38,3	30,0
	4. a 5. stupeň z 10	42,8	41,7	50,0
Náboženské vyznání	Bez	65,5	63,3	67,1
	Římsko-katolické	27,0	33,3	25,0

* Všechny tři skupiny uvedené v tabulce se co do rozložení sledovaných proměnných statisticky významně liší od průměru populace. Statisticky významné rozdíly mezi nimi navzájem jsou uvedeny v následujícím stručném slovním vyjádření.

** Kulturní úroveň aktivit volného času

nálního seskupení, vezmeme-li v úvahu i „nováčky“. Skládala se v drtivé většině z vyšších odborníků převážně vysokoškolsky vzdělaných, s vyšší a střední kulturností trávení volného času, s vyššími a středními příjmy, v sedmi desetinách případů mužského pohlaví, středního a staršího věku, bydlicími spíše ve větších městech. Stále ještě jedna pětina mezi nimi patřila k bývalým členům KSČ, v roce 1999 podporovala výrazně ODS, také však Čtyřkoalici, našli se v ní ovšem i levicově smýšlející. Byla statusově konzistentnější než ostatní dvě podskupiny, vyskytovala se v ní však statusová inkonzistence obojího typu. Její sociální sebezaražení je sice rozptýlené v horní polovině škály, ale i tak průměrně vysoké ve srovnání s ostatními kategoriemi sociálního dělení společnosti. Dvě třetiny jejich příslušníků byly bez náboženského vyznání.

Nováčci, zpravidla absolventi vysokých škol nebo maturanti z období po roce 1988, tvořili v roce 1999 30,0 % vyšší třídy jako celku. Stabilním se v mnoha ohledech podobají a před-

stavují tak jejich přirozenou generační obměnu. Liší se od nich věkově – jsou výrazně mladší –, o něco větším podílem samostatně činných se zaměstnanci, poněkud nižšími příjmy a sociálním sebezařazením, absencí vazeb na komunismus a ještě zřetelnější pravicovou orientací, zejména na Čtyřkoalici.

Od obou těchto podskupin se liší třetí, tj. ti, kdo ve zkoumaných deseti letech *prošli vzestupnou sociální mobilitou*. V roce 1999 tvořili 32,3 % těch z vyšší třídy, kteří byli ekonomicky aktivní v roce 1988 a již plných 38 % tohoto seskupení jako celku, včetně nováčků. Jsou to převážně podnikatelé, lidé s maturitou, ba i vyučením nebo nižší střední školou, s poněkud nižšími příjmy (podnikatelé své příjmy často ve výzkumech snižují), výrazně nižší kulturností životního stylu, převážně příslušníci mladší střední generace, s nižší vazbou na komunismus a s dominantní orientací na ODS. Jejich materiálně mocenský status silně převyšuje jejich status vzdělanostně kulturní a složitost jejich práce. Co do sociálního sebezařazení se ani v roce 1999 prakticky neliší od stabilních „nahore“. Pokud jde o náboženské vyznání, vyznačují se o něco vyšším podílem katolíků. Je zřejmé, že jsou produktem chvatných českých privatizačních a liberalizačních procesů především na malé a střední úrovni, částečně i vedlejším produktem privatizace větších podniků. Jsou to mladší lidé z počátku transformace, kteří se chopili příležitosti a bez ohledu na nedostatek vzdělání i zkušenosti dosáhli vyšších statusových pozic, z nichž některé se přibližují pozicím elitním – vyšším odborným a středně podnikatelským. V roce 1999 patřili již k mladší střední generaci. Jejich výrazná statusová inkonzistence však příslušnost mnohých z nich ke skutečné společenské elitě zpochybňuje. To ostatně platí i pro inkonzistentní části ostatních analyzovaných podskupin vyšší třídy.

Je zřejmé, že *diferenciace současné vyšší třídy je dána souběhem směny generací a sociálně politických a ekonomických reforem. Stabilní nahore jsou ti, kdo přežili ze státního socialismu fyzicky i sociálně politicky a ekonomicky. Vzestoupivší z nižších pozic jsou podstatnou složkou oněch statusově inkonzistentních za socialismu, kteří se přidali k transformaci v jejích prvních etapách a vytvořili její mladší střední vrstvu. Nováčci jsou přirozenou směnou starší generace, doplňující dnes rovnoměrně zaměstnanecký i soukromý sektor. Prozatím je tato skupina až extrémně pravicově liberálně orientována. Na její orientaci závisí do značné míry budoucnost země, a tak se dá očekávat s velkou pravděpodobností zápas politických sil o její sociální složení z hlediska původu, který započal již střetem o zavedení školného, a ideový zápas o její proevropskou či proamerickou, promodernizační či vůči modernizaci lhostejnou, čistě komerční, pravicovou či středovou politickou a ideologickou, náboženskou či světskou orientaci.*

I když, jak stále zdůrazňujeme, „vyšší třída“ ze socioprofesionálního hlediska není totožná se společenskou elitou, dá se předpokládat, že *podobná dělítka se uplatňuje i v dnešní skutečné elitě. Zde tkví sociálně generační základ vnitřní diference elity a na tomto poli, zejména ve vztahu mezi střední a mladší generací, se bude do značné míry rozhodovat o tom, zda se česká elita stane postupně elitou konsenzuálně sjednocenou, či na dlouhou dobu opět ustrne ve stavu extrémní fragmentarizace až rozdělenosti.*

Řekli jsme již, že studium mobilitních procesů je širším rámcem pro studium procesů týkajících se tvorby elit. Zdůrazňeme teď znovu, že *pouze širším rámcem, a to především proto, že hrubé sociální kategorie podnikatelů se zaměstnanci a vyšších odborných zaměstnanců nejsou totožné s žádnou z možných definic elity. Příčinou toho je hlavně poměrně častý výskyt případů tzv. statusové inkonzistence, totiž nesouladu mezi vysokou kvalifikací a složitostí práce a nižšími příjmy i podílem na moci u vyšších odborníků na jedné straně a naopak vyšších příjmů a silného mocensko-vlastnického postavení při nižším vzdělání u podnikatelů. Příslušnost výrazně inkonzistentních sociálních skupin k elitě je ovšem sporná. Platí to*

zvláště na jedné straně o skupinách s pouze středním vzděláním a na straně druhé o skupinách s pouze středním příjmem. Je tedy nutno se věnovat o něco přesnějšimu popisu elit ve vlastním smyslu slova, přičemž jednotlivé kvantitativní údaje se mohou částečně lišit od těch, jimiž jsme charakterizovali celou vyšší třídu.

5.2. Popis elit v roce 1994

Výzkum starých a nových elit byl proveden v českých zemích v roce 1994 jako druhá etapa již zmíněného šetření sociální stratifikace konaného v roce 1993. Jeden z autorů této stati, Milan Tuček, se aktivně zúčastnil výzkumu elit, vedeného mezinárodně I. Szelenyím a v Česku P. Matějů. Na základě toho zpracoval první externě publikovanou informaci o tomto výzkumu se základním popisem a interpretací dat pro účely knihy o české společnosti v transformaci. [Machonin, Tuček 1996 b: 154–167] Jeho poznatky se staly rovněž základem stati publikované ve Španělsku. [Machonin, Tuček 1996 a] Po první interní publikaci ve spolupráci s E. Hanleym a dalšími [1996] také vedoucí českého výzkumného týmu zveřejnil detailní informaci o výzkumu a svou vlastní interpretaci dat. [Matějů 1997: 61–76] Mj. vzhledem k tomu, že v popisu a interpretaci dat jsme nenašli podstatné rozdíly mezi na sobě nezávislými závěry Matějů a Tučka, vycházíme zde z výsledků Tučkovy analýzy, publikované v práci *Česká společnost v transformaci* (1996) a využití v dalších studiích Machonina a Tučka.

Použitá procedura standardizovaných rozhovorů starých (tj. státně socialistických) a nových ekonomických, politických a kulturních elit na bázi obsáhlého mezinárodně vytvořeného dotazníku dala vzniknout celé řadě obtížných metodologických problémů – od způsobu výběru souboru a jeho reprezentativity až po validitu a reliabilitu zjištěných dat. Nicméně ta část výzkumu, která byla věnována ekonomickým elitám, přinesla přijatelné výsledky a také dotazování elit politických dalo vcelku spolehlivou informaci, i když na malém souboru. Výběr kulturní elity nebyl dostatečně reprezentativní a ta část výstupů, jež se týká této složky elity, je spíše ilustrativním materiálem, doplňujícím poznatky o elitě ekonomické a politické.

a) *Ekonomická elita byla v šetření reprezentována vysokými manažery, popř. vlastníky velkých podniků různých odvětví.* Z 867 respondentů 57 % patřilo k nové ekonomické elitě, 33 % bylo příslušníky jak staré, tak nové elity, a necelých 10 % pouze staré elity, která již v době výzkumu v hospodářství nepůsobila. Vzhledem k tomu, že výběr podniků se prováděl systematicky a náhodně, máme tu prvá zjištění – téměř dvě pětiny ekonomické elity v roce 1994 patřily k ekonomické elitě již za státního socialismu, i když nikoli nutně v tomtéž podniku a ve stejné pozici. Podíl těch, kteří opustili své pozice v ekonomické elitě po listopadu 1989, nebyl velký – týkal se podle výzkumu cca 15 % podniků.

Zjištěný podíl mužů v ekonomické elitě 1994 – plných 90 % – byl stejně vysoký jako v minulosti. Věková struktura tehdy ještě nesignalizovala výraznější nástup mladé generace. Jádro ekonomické elity první poloviny devadesátých let tvořila mladší a zejména starší střední generace kolem padesátky, tj. lidé, kteří se nemohli prosadit v dostatečné míře v přestárlé struktuře, vytvořené v sedmdesátých letech, po porážce Pražského jara, a víceméně přetrvavší do roku 1989. 95 % staré ekonomické elity byli ovšem komunisté, avšak i v elitě staronové podíl bývalých členů KSČM dosahoval stále ještě 83 % a dokonce také v elitě nové 53 %. Tato čísla nasvědčují tehdejší kontinuitě procesu přeměny staré ekonomické elity v novou, neboť – třeba jen formální – členství ve straně bylo za státního socialismu v drtivé většině případů před-

pokladem ustanovení do řídicích funkcí, popř. zařazení do kádrových rezerv. Je ovšem jisté, že výše připomenutý proces generační obměny vyšších sociálních skupin, zaznamenaný ve stratifikačním výzkumu v roce 1999, neminul ani ekonomickou elitu a že mj. i proto v současnosti budou podíly osob spjatých s komunistickou stranou pravděpodobně podstatně nižší.

Podíl vysokoškolsky vzdělaných osob v současné ekonomické elitě byl v roce 1994 vyšší než 85 %. Avšak více než 50 % jejich příslušníků dosáhlo svého vzdělání externím studiem. Znamená to patrně, že mnozí z těchto lidí zahájili své ekonomické kariéry během „normalizace“, aby chvatně nahradili oběti „prověrek“ let 1970 a pozdějších a teprve dodatečně získávali požadované vzdělání.

Ekonomická elita, která se vytvářela nově po roce 1989, se přitom neskládala z lidí nezkušených. Pouze 14 % z „nové elity“, a tedy méně než 9 % z ekonomické elity 1994 jako celku, byli skuteční nováčci, tj. lidé kteří stáli mimo řídicí struktury osmdesátých let. Více než polovina z „nových“ příslušníků elity působila již ve vyšších manažerských pozicích a přibližně 30 % koordinovalo činnosti několika oddělení.

Ve svém souhrnu tato data vypovídají o tom, že *dominantní většina manažerů a vlastníků velkých podniků - více než 90 % - za státního socialismu buď patřila do ekonomické elity, popř. do jejich kádrových rezerv, nebo sbírala zkušenosti na nižších řídicích pozicích pro budoucí kariéry. Všechna uvedená data a poznatky v tomto ohledu potvrzují správnost hypotéz o zvláštěnostech vzniku nové ekonomické elity v první polovině devadesátých let 20. století, vyjádřených v předchozí kapitole.*

b) Podsoubor *nové politické elity* (131 osob) zahrnoval reprezentanty jak vládnoucí mocenské elity, tak opozice (v poměru 42 : 33; zbytek tvořila vysoká státní byrokracie a představitelé odborů a jiných profesionálních asociací). 47 % byli lidé do 45 let (19 % do 35); 42 % bylo 45 - 55 let a pouze 11 % přes 55 let (6 % přes 60). Věkové struktury elity z řad vládní koalice a opozice se od sebe příliš nelišily. Srovnání s podsouborem starých politických elit (27 % přes 60 let) potvrzuje předpoklad jistého omlazení. 83 % vysokoškolsky vzdělaných v celé nové politické elitě a dokonce 87 % v její koaliční části není špatný výsledek po tak velkém politickém posunu, zvláště uvážíme-li, že mezi mladšími účastníky disentu a podporovateli změn v 17. listopadu byli i tací, kteří se na vysoké školy nemohli dostat. Většina příslušníků nové politické elity zaujímala před 17. listopadem 1989 vyšší profesionální pozice, menšina patřila k nižším odborníkům. Procento dělníků a rutinních nemanuálních pracovníků je zanedbatelné, a to dokonce i mezi opozičními politiky. Předlistopadová politická elita se skládala většinou z lidí, kteří původně vykonávali dělnická nebo nižší nemanuální povolání. Mnozí z nich prodělali své vzestupné kariéry jako pracovníci aparátu svazu mládeže a KSČ. *Prudké zvýšení stupně vzdělání bylo nejdůležitější sociální změnou v procesu vytváření nové politické elity.*

Data vztahující se k politické elitě tedy rovněž odpovídají našim hypotézám, potvrzující téměř úplnou výměnu personálních struktur a podstatnou změnu sociálního složení.

c) Podsoubor *nové kulturní elity* se skládal z 277 respondentů, z nichž 32 % patřilo ke kulturní elitě již před listopadem 1989. Základní rozdíl mezi novou a starou kulturní elitou spočívá v nižším podílu lidí s původně dělnickou profesí, a to včetně těch, kdo si své pozice z minulosti udrželi i v polovině devadesátých let. Údaje o intergenerační mobilitě potvrzují představu, že představitelé státně socialistické kulturní elity byli převážně první generací v elitním postavení, zatímco nová kulturní elita pochází většinou z vysoce vzdělaných a kulturních rodin. Podíl rodin s otcovým členstvím v komunistické straně v kulturní elitě 1994 byl nižší než ve staré, avšak stále významně vyšší než v populaci jako celku. Přibližně 40 % příslušníků nové elity bylo v minulosti členy KSČM, zatímco ve staré plných 100 %.

I tato data potvrzují správnost předpokladu o částečně graduálním, částečně diskontinuitním charakteru přeměn v kulturní elitě.

Výzkum z roku 1994 poukázal na významné vývojové a v důsledku toho i strukturální odlišnosti jednotlivých složek vnitřní skladby elit. Na první pohled je zřejmé, že vnitřní struktura mocenských elit se zásadně proměnila. Uvnitř politické (nejen mocenské) elity se teprve začalo rozvíjet napětí mezi opoziční demokratickou levicí a demokratickou pravicí (samozřejmě za přítomnosti stálého konfliktu demokratických sil s levicovými i pravicovými populisty). Obě tato napětí se navenek jevila jako prohlubující se rozpor mezi mocenskou elitou a ostatními částmi elity politické. Tomu do jisté míry odpovídal i vývoj v kulturně ideologické sféře, z povahy věci ovšem povlovnější a více spjatý s minulými životními drahami. Otázka zní: jak hodnotit zjevnou diskrepanci mezi ekonomickými elitami na jedné straně a elitou politickou, popř. i kulturně ideologickou na straně druhé? Jednou z možných interpretací je zjevně výraznější sepětí ekonomické elity se státně socialistickou minulostí, kde se začínaly rozvíjet její kariéry a kde získávala své zkušenosti z ekonomického působení. (Což neznamená, že muse-la být nutně jako celek spjata se státně socialistickou minulostí ideově a svými neformálními, v minulosti spíše skrývanými než manifestovanými politickými postoji.)

Data z výzkumu 1994 nebyla analyzována z hlediska subjektivně psychologických aspektů sociálních pozic. Ke konkretizaci postojů elit musíme sáhnout k jiným pramenům.

5.3. Postoje elit

Středisko empirických výzkumů Praha (STEM) provedlo v letech 1994 (říjen), 1996 (únor), 1997 (duben) a 1998 (listopad) sérii navzájem srovnatelných šetření názorů a postojů elit, jejichž organizátorem a zpracovatelem byl L. Konvička. [Konvička 1995, 1997 a, 1997 b, 1999] Soubory, na nichž se výzkumy prováděly, byly vybírány záměrně a zahrnovaly – ve shodě s širokou koncepcí sociální elity – tyto její odvětvově vymezené složky: politickou a správní, ekonomickou, veřejných institucí (školství, zdravotnictví, sociálních služeb), ozbrojených institucí, mediální a kulturní. Autor výběru však poznamenává, že se výzkum zaměřil na decizní špičky vybraných oblastí, což je naopak krok směrem k užšímu, organizačně mocenskému pojetí elit, který jistě ovlivnil výsledky výzkumu ve směru akcentuace v daných obdobích skutečně nejmocnějších skupin. Výběrové soubory zahrnovaly pokaždé více než 400 osob, ovšem princip záměrného výběru samozřejmě vylučuje reprezentativitu kvantitativních údajů. Přesto všechna čtyři šetření přinesla vcelku věrný obraz základních charakteristik české společenské elity, významně přispívající k ověření i falsifikaci našich výše uvedených hypotéz. Uvádíme-li kvantitativní údaje, mají spíše ilustrativní charakter a jejich interpretace musí být chápána jako pouze přibližná.

V poslední zprávě L. Konvička uvádí některá srovnatelná data ze tří nebo čtyř uvedených šetření. Průměr věkového složení elity se po omlazení v roce 1993 od hodnoty 42 let v roce 1994 spíše zvyšoval na 45 až 46 let v následujících šetřeních. Stabilně vysoký zůstával podíl mužů: 88 %, 86 %, 85 % a 87 % v jednotlivých šetřeních. Rovněž tak průměrný stupeň vzdělání, cca 18 let školní docházky, což odpovídá podílu asi 85 % absolventů vysokých škol. Zvýšila se znalost angličtiny (z 60 % na 67 %) a poněkud poklesla stále velmi vysoká úroveň znalosti ruštiny (na 72 %), kupodivu však také němčiny (na 52 %). Výrazně vzrostla počítačová gramotnost – na 99 % v přístupu k počítači, ze 14 % na 73 % při užívání elektronické pošty a Internetu. Zajímavé jsou údaje o religiozitě: 44 % římských katolíků, 10 % jiného vyznání a 46 % bez vyznání v roce 1998, avšak pokles počtu osob praktikujících církevní obřady, byť pouze čas od času – 28 % v roce 1994 a dokonce jen 20 % 1998. Hlavně však: pouze 26 % věřících v roce 1998 proti 64 % ateistů nebo nikoli nábožensky založe-

ných (zbytek do 100 % jsou nerozhodní). Česká elita je ve svém celku tedy výrazně světsky založená.

Pokud jde o postoje a hodnotové orientace, jsou Konvičkova čísla velmi informativní. Důležitá je míra optimismu ve vztahu k očekávanému společenskému vývoji (odpovědi na otázku „... s jakými pocity očekáváte následujících 12 měsíců?“, položenou ovšem ve společensko-politickém kontextu). Za nadějně považovaly vyhlídky v prvních dvou výzkumech tři čtvrtiny dotázaných, v roce 1997 pouze 51 %, 1998 pak 47 %. Poněkud hůře jsou srovnatelné údaje o spokojenosti s ekonomickou situací: ve dvou prvních šetřeních ji vyjádřilo 72 %, resp. 69 %, zatímco v letech 1996 a 1998 poklesl podíl spokojených na 26 % a 15 %. Mezi možnostmi odpovědi se však objevila nová kategorie „ani spokojen, ani nespokojen“ s četnostmi odpovědí 17 % a 20 %. Výrazný pokles spokojenosti s ekonomickou situací v druhé půli devadesátých let minulého století je však i tak zcela zřejmý. Méně strmě klesá spokojenost s vlastní životní úrovní – z 85 % a 84 % 1994 a 1996 na 66 % a 72 % (při 19 % „ani / ani“) v letech 1997 a 1998. Jde o významné zjištění: lidé v elitním postavení si mohou svou životní úroveň a spokojenost s ní udržovat i v situacích, kdy životní úroveň a spokojenost obyvatelstva jako celku klesá. Tato diskrepance je pravděpodobně jednou z příčin jistého poklesu důvěry v elity a politický systém jako celek.

Indexy vyjadřující poměr procentuální podpory tržní x smíšené ekonomice v jednotlivých výzkumech dávají tuto řadu: 63/36, 55/42, 52/45, 54/44. Podpora liberálnímu principu sociální politiky – jednotlivec odpovídá za svoje blaho – byla v letech 1994 a 1996 velmi vysoká: 91 % a 89 %. V letech 1997 a 1998 poklesla na 82 % a 81 %, avšak i tak zůstala v příkrém rozdílu s veřejným míněním, jež se sociální podpory státu dožadovalo v mnohem větší míře. Je možno také zrekonstruovat tabulku politických sympatií k hlavním politickým subjektům pro tři šetření (viz tab. 2).

Mezi příslušníky společenské elity byl na počátku, tj. v roce 1994, podíl bývalých komunistů (z kteréhokoli období před rokem 1989) významně vyšší než v populaci jako celku (37 % x 24 %) a ještě větší zde byl podíl lidí pocházejících z komunistických rodin (celá polovina). To není v rozporu se zjištěním, že 40 % z nich bylo v minulém režimu perzekvováno, neboť při dané věkové skladbě šlo většinou šlo o perzekuci ze sedmdesátých a osmdesátých let, která se týkala především reformních komunistů, vyloučených po sovětské okupaci.

Bez ohledu na podíl osob s komunistickou minulostí se jeví společenská elita let 1994 až 1996 jako společenská skupina vysoce vzdělaná a zřejmě zámožná, odmítající radikální levicový i pravicově nacionalistický populismus. Byla ve velké většině pravicově liberální, navíc spokojená s ekonomickou situací vytvořenou českou variantou radikální liberalizace a při-

Tabulka 2. Volební preference politických subjektů příslušníky elity v %

Politická strana	1994/10	1996/2	1998/11
ODS (1994 + KDS)	34	37	32
ODA (1998 US)	21	17	19
KDU-ČSL	7	12	11
ČSSD	11	10	17
KSČM	2	1	3
SPR	1	1	0
Jiný subjekt	5	7	1
Neví	10	10	17

vatizace ekonomiky. V roce 1994 zhruba šest sedmin dotazovaných považovalo základní orientaci české transformace za správnou. Lze tedy usuzovat, že tato velká většina patří do skupiny tzv. „vítězů“ první poloviny transformace. Tomu odpovídá i její sebevědomý optimismus do budoucna. Znepokojivé je, že poměrně velká část společenské elity (31 %, 36 %, 35 % a 37 % v jednotlivých šetřeních, tedy vzrůstající podíl) připouštěla řešení české situace zákazem některé politické strany. Ať už šlo o zákaz komunistické, nebo pravicově nacionalistické strany, je vysoký podíl osob podporujících takovéto řešení svědectvím nebývalé extenzity autoritárních tendencí.

Uvedené charakteristiky jsou plně pochopitelné pro rok 1994, kdy se ještě nevzdalovaly příliš od všeobecně převládajících nálad populace. Zarážející je však, že tytéž rysy (s výjimkou jistého zakolísání ve věci poklesu sympatií k tržní ekonomice) se nemění ani počátkem roku 1996, kdy se společnost již rozpoltila ve věci přínosu transformace pro životní úroveň, kdy pokročila sociální polarizace a na obzoru se objevily první signály závažnějších ekonomických potíží a kdy, paralelně s tím, výrazně vzrostly sympatie pro demokratickou levicí. Zhruba 6 měsíců před volbami, v nichž ČSSD vyrovnalo pozice s ODS a síly radikální opozice zleva i zprava dosáhly značné výše, patrně jak dobré bydlo, tak sebechválou udržované přehnané sebevědomí zabránily české společenské elitě v reálném pohledu na situaci ve společnosti a prozíravějším přístupu k dozrávajícím problémům. Ostatně podobná krátkozrakost byla zaznamenána ještě v roce 1997 v kvalitativním výzkumu špiček české ekonomické elity, která se cítila stále ještě na koni a, přes lehké pohrdání celou politickou sférou, stále podporovala její pravicová seskupení. [Tuček 1998] Přítomnost cca jedné čtvrtiny respondentů s odlišnými názory v sérii šetření STEM svědčí o zárodcích diverzifikace názorů a postojů, avšak nemění nic na uvedené základní charakteristice.

Na jaře 1997 si ovšem táž elita již uvědomila drastické ekonomické problémy a zmírnila svůj optimismus, i když zůstával stále přehnaný, a poněkud ochladly její sympatie k čistě liberálním principům. Avšak, jak ukazují výsledky výzkumu z listopadu 1998, ani po vítězství sociální demokracie a vytvoření její menšinové vlády nedošlo k podstatné změně v politických orientacích. Preference ČSSD stouply nevýrazně a jistá část elity hledala řešení slepé uličky, do níž se dostala, v příklonu k nesmluvně opozičním stranám. Tento trend kulminoval zřejmě v roce 2001, kdy se konal v době vyvrcholení tzv. televizní krize další výzkum společenské elity věnovaný jiným problémům, v němž však byla rovněž položena otázka politických preferencí. [Huk 2001] Mezi těmi, kdo na otázku odpověděli, sympatie k ODS ve srovnání s rokem 1998 klesly na 26 %, k ČSSD na 15 %, Čtyřkoalici preferovalo 26 %, KDU-ČSL další 3,5 % a US 4,5 %, KSČM 3,5 %, ostatní 3,5 % a odpověď „neví“ dalo 18,0 %. Je zjevné, že část české elity hledala řešení svízelů české transformace v příklonu ke Čtyřkoalici, popř. k jejím složkám, doufajíc mj., že ideologie občanské společnosti, či spíše „nepolitické politiky“ jí získá podporu středních vrstev, jejichž část vyjadřovala tenkrát svou podporu televizním „vzbuřencům“. Znamenalo to výraznou fragmentarizaci elit až po hluboké rozdělení dvou rozdílných orientací uvnitř stále převládající pravicově liberální orientace. Bohužel nemáme k dispozici další data, avšak je možné, že od překonání televizní krize se vzhledem k celkovému ekonomickému a politickému vývoji postoje elit jako celku přece jen přiblížily vyváženější skladbě, lépe odpovídající významu konsenzuálního sjednocení elit v základních společenských otázkách a reflektující možná východiska ze současné situace před vstupem do Evropské unie. Svědčí o tom problémy, do kterých se dostala Čtyřkoalice a jejich vyústění do ustavení převážně účelové (tj. nikoli prioritně programové) dvoukoalice KDU-ČSL a US, přičemž ani další překvapení v tomto rozporuplném svazku nejsou vyloučena. Je pravděpodobné, že cesta nepolitické politiky se ukáže být ve vývoji parlamentní demokracie další

slepou uličkou a že na pořad dne vystoupí závažnější problémy české společnosti, spojené s modernizací a vstupem do Evropské unie. Mimochodem, posledně uvedený výzkum z roku 2001 ukazuje, že výrazná většina představitelů elity podporuje vyváženou a synchronní mezinárodní orientaci země jak na USA, tak na EU. Současně však odpovědi na několik dílčích otázek prozrazují, že postoje české společenské elity na další osudy modernizace a globalizace mohou být do jisté míry rozděleny na ty, které podporují spíše europeizaci, a ty, které kladou důraz na přímé začlenění do globalizačních trendů ražených Amerikou.

Empirické poznatky o vývoji postojů společenské elity vcelku odpovídají výše uvedenému převyprávění geneze a dalšího vývoje této významné společenské skupiny, ukazují však, že skutečný pohyb byl o něco pomalejší, než jsme očekávali. Je to patrně do jisté míry ovlivněno soustředěním výběru na její (praviceovější) decizní vrstvu, avšak současně se tím názorně ukazuje, že i žádoucí (např. promodernizační) posuny v orientaci elit narážejí na četné strnulé stereotypy, silně spjaté s úsilím udržet si dobyté pozice mocenské i ekonomické. (Významné mezery v orientaci elit na problémy modernizace jsme prokázali již ve výzkumu [Machonin, Šťastnová 1996].) Nezbyvá než důvěřovat v pravděpodobnou sílu tlaku reálných společenských potřeb a zájmů a jejich vyjádření v demokratickém volebním systému. Zda a v jaké míře se tento tlak opravdu prosadí, je zatím otevřená otázka.

Série šetření STEM upozornila rovněž na *odvětvovou diferenciaci elit*. Průměrný věk elit působících v jednotlivých „odvětvích“ byl v roce 1998 vcelku vyrovnaný, mezi 43–49 lety, při maximu 51 let u činitelů veřejných služeb a extrémním minimu 39 let u mediální sféry. Podíl žen byl na úrovni 5–14 % v armádě a bezpečnosti, politice, ale i veřejných službách. V kultuře a médiích dosahoval 21 %, resp. 23 %. Ve všech sférách byla průměrná vzdělanostní úroveň zhruba stejně vysoká – od 17 do 19 let školní docházky. Rovněž znalost cizích jazyků a počítačová gramotnost byla vcelku vyrovnaná s výjimkou slabší znalosti němčiny u ozbrojených složek a nižšího procenta využívání elektronické pošty u kulturní elity. Vyšší závislost na komunistické minulosti se v roce 1994 prokázala u ozbrojených složek a u ekonomické sféry, zpočátku však i u masových sdělovacích prostředků, nižší u elity politické. Politická, mediální, ekonomická a kulturní (včetně církevní) elita jsou praviceověji orientovány, než průměr. Částečný příklon k sociální demokracii se projevil v roce 1998 u elity vojensko-bezpečnostní, činné ve veřejných službách a ovšem i politické, nejmenší podporu nalézala u elity kulturní a mediální. V dilematu státní paternalismus x liberalismus (plná zodpovědnost jednotlivce za vlastní životní úroveň) se k liberálnímu principu přihlásilo 60 % politiků a 55 % žurnalistů, v jiných sférách poněkud méně procent. Čistě tržní ekonomiku podporuje mediální sféra v 79 %, ekonomická v 66 % a kulturní v 56 %, ostatní v menším procentu. Vcelku vzato jsou tyto detailnější charakteristiky *v souladu s našimi poznatky o specifických rysech elity politické, ekonomické a kulturní, včetně hlubšího osvětlení pravé povahy elity mediální.*

Celý blok údajů o postojích v letech 1994–1998, resp. i 2001 podporuje názor, že česká společenská elita se ze společenské skupiny, zpočátku víceméně odpovídající na potřeby doby a těšící se i vysokému stupni důvěry většiny obyvatelstva (kromě zprvu roztržité, avšak opozičně naladěné menšiny) postupně vyvinula nejprve ve skupinu silně petrifikovanou, úporně bránící své pozice a postupně ztrácející důvěru značné části obyvatelstva, a to jak nižších, tak části středních vrstev, jak o tom svědčí volební výsledky i volební preference ve výzkumech veřejného mínění. Na to reagovala elita částečnou adaptací, která však až do roku 2001 vedla spíše směrem k pokusu napravit špatné zkušenosti s autoritárními praviceovými tendencemi z první poloviny devadesátých let 20. století cestou opět jednoznačně praviceové „nepolitické politiky“, než pokusem o vyváženou podporu středových sil, včetně demokratické levice a jejího pokusu o dočasný kompromis s nejsilnějším seskupením demokratické pravice. V tomto období se značná část elity přesunula do opo-

zice vůči mocensky převládajícím silám podporujícím dohodu o politické stabilitě mezi ČSSD a ODS. Tato tendence spolu s úpornou snahou první vlny „vítězů transformace“ ubránit a ještě zlepšit své pozice vedla k výše zmíněné zvýšené fragmentarizaci a novém hlubokému dělení společenské elity a ohrozila tak nepřímo její legitimitu vést společnost. Od voleb 2002 obyvatelstvo právem očekává vytvoření takové vládnoucí politické sestavy, která ukončí etapu extrémně autoritárních a neoliberálních stejně jako nahodilých liberálně anarchistických „hokuspokusů“ o jednostranná řešení a povede k vyvážené spolupráci všech demokratických a proreformních částí elity a ke snaze o konsenzuální hledání a nalezení rozumných modernizačních řešení dozrálých problémů, které by zajistilo prosperitu a zlepšení mezinárodního postavení české společnosti v komplikovaném a rozporuplném prostředí europeizace a globalizace.

6. Závěry

Studie si kladla za cíl odpovědět na dvě otázky. První se týkala cest geneze nové elity v procesu transformace, druhá vývoje její vnitřní struktury.

V projektu mezinárodního výzkumu elit, který se realizoval postupně v řadě středo- a východoevropských zemí v letech 1993–1999 [Szelényi, Treiman 1991: 279–281], byla nabídnuta dvě vysvětlení charakteru zkoumaného procesu geneze: a) *reprodukce elit*, spojená s předpokladem víceméně plynulé adaptace starých státně socialistických elit na nové podmínky a relativně snadné konverze jejich politického, sociálního a kulturního kapitálu do ekonomického a politického kapitálu nezbytného pro úspěšné fungování, ev. i vzestup v nových podmínkách; b) *cirkulace elit*, kterážto hypotéza podtrhovala obtíže, na něž narazí reprodukční procesy a konverze kapitálů a obracela pozornost k možnosti navázání na přerušené mobilitní dráhy rodin jednotlivců, jejich rodičů, ba i prarodičů v předsocialistickém období. Tato hypotéza byla později doplněna ještě třetí možností, tj. víceméně jednorázovým nahrazením staré elity novou, tzv. *replacementem*.

Česká data, ani sociologická či statistická, ani tzv. měkká data kvalitativní povahy, nemohou svědčit ve prospěch jednoznačné verifikace či falsifikace ani jedné z uvedených hypotéz. *Společenská realita je i v tomto případě mnohem bohatší a komplexnější, než může předvídat jakákoli teorie.*

Naše zkušenost především ukazuje, že *tendence jak ke kontinuitě, k „přirozené“ reprodukci dřívějších sociálních struktur, včetně kompozice elit, tak k diskontinuitě s jistými možnostmi návratů k tradičním životním osudům jednotlivců i rodin skutečně existují jako reálné společenské jevy.* Avšak rozsah a kvalita působnosti těchto dvou hypotéz nabývá *specifických forem* přiměřeně k jednotlivým segmentům společenské elity.

V konkrétních českých podmínkách *se nová politická elita v dosti rychlé době za sebou následujících a tudíž ve svém vyznění radikálních krocích zásadně odlišila od někdejší, totalitární elity a pokusila se znovu (v obecné návaznosti na předválečnou zkušenost) založit tradici pluralitní parlamentní demokracie.* Přes existenci jistých kulturních vazeb na tzv. první republiku uplynulo již příliš mnoho času a realizovalo se příliš mnoho dějů vyhlazujících demokracii (zejména v období německé okupace, padesátých let a normalizace), provázených navíc několika vlnami extenzivní emigrace, než aby bylo možno v plném rozsahu pokračovat v *individuálních, či rodinných tradicích v doslovném smyslu pojmu cirkulace.* Do jisté míry se v počátcích transformace uplatnil návrat protagonistů Pražského jara, kteří prošli disentem. Byl však přibrzděn pro jejich reformně komunistickou a posléze i nekomunistickou část po volební porážce Občanského hnutí v roce 1992 a snahy tuto situaci změnit jsou neustále předmětem

politických střetů i v současnosti. Reformně komunistické křídlo hnutí Pražského jara pak jednak z důvodu vyššího věku, jednak pro odpor pravice postupně opustilo většinu významných pozic v politické elitě. *V zásadě tedy platí pro politickou a zvláště mocenskou elitu princip úplné jednorázové výměny, replacementu, usnadněný dvěma okolnostmi:* V České republice komunistická strana nezvolila cestu vnitřních reforem a byla z vlastního transformačního procesu vytlačena ČSSD, navazující institucionálně a částečně i personálně na historickou sociální demokracii z roku 1948 a schopnou lépe hájit sociální zájmy širokých vrstev. Individuální účast bývalých komunistů mezi představiteli ČSSD, stejně jako některých dalších politických stran, je pouze slabou analogií procesu sociáldemokratizace komunistických stran typického pro společnost polskou nebo maďarskou a je plně kompenzována jejich celkovou demokratickou programovou i prakticko-politickou orientací. Sama komunistická strana však důslednou transformací doposud neprošla a k ní příslušná část opoziční politické elity tak představuje jistý společenský problém.

*Hlavní cestou zrodu nové ekonomické elity bylo naopak personální pokračování individuálních kariér započatých za státního socialismu ve smyslu teorie reprodukce. (Jedinou výjimkou byly restituční, jež však nejsou ekonomicky rozhodujícím proudem reforem.) Existují dvě vysvětlení motivací ochotné účasti státně socialistických kádrů v nové ekonomické elitě. První z nich se odvozuje z teorie „politického kapitalismu“ [Staniszki 1991] a klade důraz na předvídaté aktivity komunistických ekonomických i politických kádrů, které si již před rokem 1989 a těsně po něm zajistily výhodné pozice v nové ekonomice. Druhé, lépe odpovídající průběhu transformace v Česku, podal Možný [1991, 1993], který zdůraznil nespokojenost socialistického managementu s příkazovým charakterem ekonomiky a jeho ochotu aktivně napomoci prosazování tržních principů v zájmu podniků a, samozřejmě, i jich samotných. K oběma vysvětlením je ovšem třeba dodat i třetí, praktičtější. K řízení ekonomiky je třeba určité úrovně kvalifikace (kulturního kapitálu), kterou nelze získat přes noc. Proto byla náhlá výměna kádrů v ekonomice prostě technicky neproveditelná, přičemž česká metoda privatizace dávala managementům existujících firem obrovské možnosti jak se realizovat jak v oficiálních, tak paralelních doplňujících privatizačních (v nejednom případě podezřelých) aktivitách. *Rozsáhlejší a rychlejší (většinou i generační) výměnu elit přineslo až období ekonomických neúspěchů v druhé polovině devadesátých let v souvislosti s krachem dříve privatizovaných podniků a s novými privatizacemi sociálně demokratické vlády, jakož i s intenzifikací vstupu zahraničního kapitálu a konečně se rozvíjející modernizační restrukturalizací české ekonomiky.* Tato nová situace vyžaduje nové, mladší, nově a lépe kvalifikované a také morálně odolnější kádry než ty, které vyškolil státní socialismus a postsocialistický privatizační proces českého typu.*

Ve sféře duchovní kultury společné působení reprodukčních a cirkulačních tendencí vedlo ke kombinaci kontinuity a diskontinuity. Politické a ideologické intervence, jakož i restriktivní ekonomická politika podpořily výměnu (replacement) s mnoha rysy cirkulace (navázání na starší zkušenost, zejména ze šedesátých let), zatímco akumulovaný kulturní a sociální kapitál, stejně jako posilování kulturní plurality podpořilo normální reprodukci, v níž ovšem stále větší roli hraje generační obměna, spjatá v mnoha oblastech i s jistými inovacemi.

Pokud jde o pohyb vnitřní struktury, *nepotvrdil se pro politickou elitu předpoklad o lineárním vývoji (demokratizace – konsolidace demokracie) a na něm závislý pohyb (rozdělená – fragmentarizovaná – konsenzuálně sjednocená elita), jaký lze odvodit ze schémat doprovázejících teoretické úvahy na toto téma. Naopak se potvrdily výše uvedené hypotézy o reálném pohybu, v němž se prolínají procesy přežívání prvků rozdělené elity (ve vztahu komunisté x ostatní politické síly), mimořádné fragmentarizace, ba dokonce s prvky nového hlubokého rozštěpení (ODS a ČSSD x*

zbytky Čtyřkoalice) a konsenzuálního sjednocování. To však probíhá s mimořádnými obtížemi a řadou zvrátů. Svou úlohu přitom hrají jak specifika české společnosti, tak výrazné osobnostně podmíněné aktivity hlavních politických subjektů, personifikované dosavadním vpravdě dialektickým vzájemným působením Václava Havla, Václava Klause a Miloše Zemana plus jejich spolupracovníků a nástupců. I když konečné vyznění prozatím není tragické, dá se předpokládat, že postupná generační obměna představitelů politických subjektů, generační obměna ekonomické i kulturní elity spolu s nezbytností řešit nové problémy modernizace, europeizace a globalizace by do těchto vztahů mohla vnést více racionality. Pokud jde o elitu ekonomickou a kulturní, nedostala se naše analýza zatím nad hypotetické soudy, jež jsme předběžně formulovali v kapitole 3. Podle z nich se zdá, že elita ekonomická, zvláště v procesu svého postupného očišťování od pozůstatků „divoké privatizace“ a jistého omlazování, působí jako segment s vlivem spíše konsolidačním, zatímco vlivná část elity kulturní spíše ve směru opačném.

V každém případě naše analýza prokazuje značné mezery ve vědomostech o jak kvalitativních, tak kvantitativních charakteristikách českých elit na počátku 21. století a upozorňuje tak na nezbytnost pokračování intenzivního zkoumání elit, ke kterému došlo naposledy v polovině devadesátých let.

Dodatečná poznámka autorů

Studie o elitách byla odevzdána vydavateli Sociologických textů na jaře roku 2002. Její první znění bylo opatřeno pouze několika dílčími změnami, přihlížejícími k připomínkám recenzentů, jimž vyslovujeme v této souvislosti poděkování za podněty ke zpřesnění našich úvah. V polovině června proběhly řádné volby do Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky. Jejich výsledky lze přirozeně chápat jako jeden z testů oprávněnosti či neoprávněnosti našich hypotetických závěrů z hlediska úspěšnosti či neúspěšnosti, vyšší či nižší legitimity struktury politické elity stupněm důvěry občanstva.

Pokud jde o volební výsledky nekomunistických politických stran, jejich relace zhruba odpovídá našim závěrům. Hlavním střetem ve volebním klání byla soutěž dvou velkých politických stran, ČSSD a ODS. Oba tyto politické subjekty získaly dohromady více než 50 % hlasů a více než dvě třetiny mandátů, čímž potvrdily své klíčové postavení na české politické scéně. Jejich střet skončil porážkou ODS a vítězstvím ČSSD, tedy výsledkem příznivějším pro vstup do Evropské unie a pro pokračování v modernizaci české společnosti. KDU-ČSL pomocí preferenčních hlasů relativně zlepšila svou pozici z roku 1998, a to na úkor svého koaličního partnera, US, která utrpěla ve volbách těžkou porážku. Tím byly vytvořeny podmínky pro překonání již dohasínajícího konfliktu mezi stranami opoziční smlouvy a stranami „občanské společnosti“. Potud byly naše hypotézy spíše potvrzeny.

Dvě nové skutečnosti, do jisté míry vzájemně spjaté, jsme však nepředvíдали. První z nich je pronikavý úspěch KSČM, která dosáhla více než 18 % hlasů a pětinu mandátů v poslanecké sněmovně, zatímco výsledky všech nekomunistických stran, kromě lidovců, se oproti roku 1998 relativně zhoršily. Tato okolnost otevírá nově otázku charakteru vnitřní struktury politické elity. Jsou nyní otevřeny dvě možnosti: opětné prohlubování hlubokého rozdělení české politické elity podél osy komunistické – nekomunistické subjekty, nebo postupná integrace komunistů do demokratického systému a tím i do fragmentarizované české elity.

Druhou novinkou je náhlý pokles volební účasti na pouhých 58 %. Ať už má tento jev jakékoli příčiny, znamená – spolu s více než 12 % hlasů ve prospěch stran a hnutí, které nezís-

kaly parlamentní zastoupení – v zásadě jediné, a to značný pokles legitimity současné struktury politicko-mocenské elity důvěrou oprávněných voličů.

O příčinách obou těchto jevů jsou vyslovovány zatím pouhé dohady. Po jejich skutečné struktuře je nezbytno rychle a energicky pátrat vědeckými metodami. Teprve takovéto výzkumy spolu s právě začínající historií konstituování nové vlády ČR a reakce jak Parlamentu, tak veřejnosti na její program, složení a především reálné činy přinesou dostatek fakt, aby bylo možno pokročit v hlubším poznávání procesu vzniku a vnitřní struktury české postsocialistické elity. Zejména zajímavé bude zjistit, do jaké míry se v dalším vývoji prosadí duch konsenzuálního sjednocování, nebo naopak nové fragmentarizace politické elity.

Literatura

- Adamski, W. 1990. *The Polish Conflict: Its Background and Systemic Challenges*. Amsterdam: European Cultural Foundation.
- Alexander, J. 1994. „Modern, Anti, Post and Neo: How Social Theories Have Tried to Understand the ‘New World’ of ‘Our Time’.“ *Deutsche Zeitschrift für Soziologie* 23, No 3: 165–197.
- Best, H. and U. Becker (eds.) 1997. *Elites in Transition. Elite Research in Central and Eastern Europe*. Opladen: Leske + Budrich.
- Bourdieu, P. 1986. „The Forms of Capital.“ In Richardson, J. G. (ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood Press.
- Brokl, L. a Z. Mansfeldová 1998. „Czech and Slovak Parliamentary Elites.“ J. Higley et al. *Postcommunist Elites and Democracy in Eastern Europe*. New York: Macmillan Press: 131–140.
- Dogan, M. and J. Higley 1998. *Elites, Crises and the Origins of Regimes*. Lanham, Boulder, New York, Oxford: Rowman & Littlefield Publishers.
- Dörr, G. And T. Kessel 1999. *Restucturing via Internalization. The Auto Industry's Direct Investment Projects in Eastern Central Europe*. Berlin: WZB.
- Field, G. Lowell and J. Higley 1980. *Elitism*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Field, G. Lowell, J. Higley and M. G. Burton 1990. „A New Elite Framework for Political Sociology.“ *Révue Européenne des sciences sociales* 28: 149–182.
- Frentzel-Zagórska and J. Wasilewski 2000. *The Second Generation of Democratic Elites in Central and Eastern Europe*. Warsaw: IPS PAS.
- Habermas, J. 1990. *Die nachholende Revolution*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Hankiss, E. 1988. „‘The Second Society’: Is There an Alternative Social Model Emerging in Contemporary Hungary?“ *Social Research* 55: 13–42.
- Hanley, E., P. Matějů, K. Vlachová a J. Krejčí 1996. „The Making of Post-Communist Elites in Eastern Europe.“ *Working Papers* 96: 3. Iso: Prague.
- Higley, J. 1997. *Changing Rulers and Changing Rules of the Game: Elites after State Socialism*. Paper presented at the BUES workshop in Budapest.
- Higley, J., D. Deacon, D. Smart et al. 1979. *Elites in Australia*. London, Boston, Hanley: Routledge & Kegan Paul.
- Higley, J. and G. Lengyel 2000. *Elites after State Socialism. Theories and Analysis*. Lanham, Boulder, New York, Oxford: Rowman & Littlefield Publishers.
- Higley, J. and J. Pakulski, W. Wesolowski (eds.) 1998. *Postcommunist Elites and Democracy in Eastern Europe*. New York: Macmillan Press.
- Huk, J. 2001. *Představitelé společenských elit v České republice a Slovenské republice*. Praha: STEM.
- Jodl, M. 1994. *Teorie elity a problém elity. Příspěvek k dějinám a problematice politické sociologie*. Praha: Victoria.

- Konvička, L. 1995. *Elity 1994*. Praha: STEM.
- Konvička, L. 1997 a. *Názory a postoje představitelů společenských elit v České republice a Slovenské republice*. Praha: STEM.
- Konvička, L. 1997 b. *Názory a postoje představitelů společenských elit v České republice a Slovenské republice (Závěrečná zpráva 1997)*. Praha: STEM.
- Konvička, L. 1999. *Představitelé společenských elit v České republice a Slovenské republice (Závěrečná zpráva 1998)*. Praha: STEM.
- Kramberger, A. and U. Vehovar (eds.) 1999. *International Design Conference „A Comparative Study of National and Trans-National Elite Integration in CEE and West European Countries.“* Ljubljana: ISS and FSS, University of Ljubljana.
- Krejčí, Jaroslav, 2001. *České křižovatky*. Praha: ELK: 53–71.
- Krejčí, Jaroslav and P. Machonin 1996. *Czechoslovakia 1918–1992. A Laboratory for Social Change*. Houndmills, London: Macmillan Press, New York: St. Martin's Press.
- Lane, D. and C. Ross 1999. *The Transition from Communism to Capitalism. Ruling Elites from Gorbachev to Yeltsin*. New York: St Martin Press.
- Lenski, G. E. 1966. *Power and Privilege*. New York.
- Lengyel, P. (ed.) 1996. *The Transformation of East European Elites: Hungary, Yugoslavia, and Bulgaria*. Research Reports 4. Budapest: BUES CPAS.
- Lengyel, P. and J. Martin 1997. „Economic Politicians and Economic Elite in Hungary.“ In Baethge, M., W. W. Adamski and B. Greskovits, *Social Structures in the Making. Sisyphus Social Studies X*: 173–191.
- Machonin, P. 1993. „The Social Structure of the Soviet-Type Societies, its Collapse and Legacy.“ *Czech Sociological Review* 1: 231–249.
- Machonin, P. 1994. „Social and Political Transformation in the Czech Republic.“ *Czech Sociological Review* 2: 71–87.
- Machonin, P. 1996. *Socio-Economic Changes in the Czech Republic with an Appendix Concerning the 1996 Elections' Results*. Prague: ISo AS CR, Working Papers.
- Machonin, P. 1997 a. „Social Structure of Communist Societies 'Après la lutte'.“ In Baethge, M., W. W. Adamski and B. Greskovits, *Social Structures in the Making. Sisyphus Social Studies X*: 17–39.
- Machonin, P. 1997 b. „Modernizace, věda a vzdělání.“ *Věda, technika, společnost – Science, Technology, Society. Teorie vědy – Theory of Science*: 119–144.
- Machonin, P. 2000. *Výzkum postojů obyvatelstva po volbách do krajských zastupitelstev v České republice 2000*. Praha: SoÚ AV ČR.
- Machonin, P. 2000. 2. Teorie modernizace a česká zkušenost. In Mlčoch, L., P. Machonin, M. Sojka, *Ekonomické a společenské změny v české společnosti po roce 1989 (alternativní pohled)*. Praha: UK Nakladatelství Karolinum: 97–218.
- Machonin, P. a L. Gatnar 1999. The Prospects of a Compromise Political Model in the Czech Republic after the 1998 Election. *Polish Sociological Review* 4 (128): 485–502.
- Machonin, P., L. Gatnar a M. Tuček 2000. *Vývoj sociální struktury české společnosti 1988–1999*. Praha: SoÚ AV ČR, Sociologické texty.
- Machonin, P. a M. Tuček 1994. „Structures et acteurs en République Tchèque depuis 1989.“ In *1989: une révolution sociale? Revue d'Études Comparatives Est-Ouest* 25, No 4: 79–109.
- Machonin, P. a M. Tuček. 1996 a. „La génesis de las nuevas elites en la República Checa.“ *Cuadernos del Este*, No 18: 9–22.
- Machonin, P. a M. Tuček 1996 b. *Česká společnost v transformaci*. Praha: SLON.
- Machonin, P. a M. Tuček 2000. „New Elites and Social Change.“ In Higley, J. and G. Lengyel

2000. *Elites after State Socialism. Theories and Analysis*. Lanham, Boulder, New York, Oxford: Rowman & Littlefield Publishers.
- Machonin, P., M. Tuček a L. Gatnar 1995. „Aktéři a strategie sociální transformace a modernizace.“ *Data a fakta* 7.
- Machonin, P., P. Šťastnová et al. 1996. *Strategie sociální transformace české společnosti a jejich úspěšnost v parlamentních volbách 1996*. Praha: SLON.
- Matějů, P. 1995. „How not to Make Historical Comparison Empirically.“ *Czech Sociological Review* 3: 221–229.
- Matějů, P. 1997. „Elite Research in the Czech Republic.“ In Best, H. and U. Becker (eds.), *Elites in Transition. Elite Research in Central and Eastern Europe*. Opladen: Leske + Budrich.
- Matějů, P., B. Řeháková 1994. „Une révolution pour qui? Analyse selective des modeles de mobilité intragenerationnelle entre 1989 et 1992.“ In *1989: une révolution sociale? Revue d'Études Comparatives Est-Ouest* 25, No 4: 79–109.
- Mejstřík, M. (ed.) 1997. *The Privatization Process in East Central Europe. Evolutionary Process of Czech Privatization*. Dordrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publishers.
- Mink, G., J. C. Szurek 1992. *Adaptation and Conversion Strategies of Former Communist Elites*. Paris: RESPO/IRESCO.
- Mink, G., J. C. Szurek 1998. „L'ancienne élite communiste en Europe Centrale. Stratégies, ressources et reconstructions identitaires.“ *Revue française de science politique* 48, No 1: 1–41
- Mlčoch, L. 2000. „Restrukturalizace vlastnických vztahů: institucionální pohled.“ In Mlčoch, L., P. Machonin, M. Sojka, *Ekonomické a společenské změny v české společnosti po roce 1989 (alternativní pohled)*. Praha: UK Nakladatelství Karolinum: 21–96.
- Možný, I. 1991. *Proč tak snadno ... Některé rodinné důvody sametové revoluce*. Praha: SLON.
- Možný, I. 1993. „An Attempt at a Non-Economic Explanation of the Present Full Employment in the Czech Republic.“ *Czech Sociological Review* 1: 199–200.
- Pareto, V. 1963. *The Mind and Society. A Treatise on General Sociology*. New York: Dover Publications.
- Roško, R. 1986. „Rozvoj socialistickej formy privlastňovania – základ zblížovania robotníkov a inteligencie.“ In Roško, R. et al., *Zbližovanie robotníkov a inteligencie*. Bratislava: SoÚ SAV, Štúdie / pramene 6.
- Slomczyński, K. M. 1994. „Class and Status in East European Perspective.“ In Alestalo, M. et al. (eds.), *The Transformation of Europe. Social Conditions and Consequences*. Warsaw: IFiS Publishers.
- Srubar, I. (Hg.) 1998. *Eliten, politische Kultur und Privatisierung in Ostdeutschland, Tschechien und Mitteleuropa*. Konstanz: Universitätsverlag Konstanz.
- Staniszki, J. 1991. *The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe. The Polish Experience*. Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of Carolina Press.
- Stark, D. 1996. „Recombimant Property in East European Capitalism.“ *American Journal of Sociology* 101 No 4.
- Stark, D. and L. Bruszt 1998. *Post-Socialist Pathways. Transforming Politics and Property in East Central Europe*. Cambridge University Press.
- Szelényi, I. 1995. *The Rise of Managerialism: the New Class after the Fall of Communism*. Budapest: Collegium, Institute of Advanced Studies.
- Szelényi, I. (ed.) 1995. „Circulation vs. Reproduction of Elites during the Postcommunist Transformation of Eastern Europe.“ *Theory and Society* 24, No 5.
- Szelényi, I. and D. Treiman 1991. „Vývoj sociální stratifikace a rekrutace elit ve východní Evropě po roce 1989.“ *Sociologický časopis* 27: 276–298.
- Szelényi, I., D. Treiman and E. Wnuk-Lipiński (eds.) 1995. *Elity v Polsce, w Rosji i na Węgrzech. Wymiana czy reprodukcja?* Warszawa: ISP PAN.

- Touraine, A. 1991. „Zrod postkomunistických společností.“ *Sociológia* 23: 301–318.
- Tuček, M. et al. 1999. *Czech National Report - Business Elite*. Prague: typescript.
- Večerník, J. 1969. „Problémy příjmu a životní úrovně v sociální diferenciaci.“ In Machonin, P. (ed.), *Československá společnost*. Bratislava: EPOCHA.
- Večerník, J. 1995. „Staré a nové ekonomické nerovnosti: případ českých zemí.“ *Sociologický časopis* 31: 321–334.
- Wasilewski, J. 1996 „The Crystallization of the Post-Communist and Post-Solidarity Political Elite.“ In Wnuk-Lipiński, E., *After Communism. A Multidisciplinary Approach to Radical Social Change*. Warszawa: ISP PAN.
- Wesolowski, W. and I. Panków (eds.) 1995. *Swiat elity politycznej (The World of the Political Elite)*. Warszawa: IFiS Publishers.

Shrnutí

Studie shrnuje výsledky téměř desetiletého úsilí autorů dobrat se v souvislosti se studiem post-socialistické transformace české společnosti také odpovídajícího stupně empirického a teoretického poznání procesu zrodu a dalšího vývoje společenských elit. Ty jsou zde chápány především jako vrcholová stratifikační seskupení vstupující ve složité interakce s celým sociálním systémem, jeho institucionální strukturou ekonomickou i politickou i s celou sférou kulturně civilizační. Zahrnují elitu politicko-správní, ekonomickou i kulturně ideologickou. Převyprávěním dějin vzniku a vývoje všech tří složek v období 1989 až polovina května 2002 (včetně stručné retrospektivy týkající se zárodků postsocialistických elit ve státním socialismu) a systematickou prezentací poznatků z vlastních i převzatých pramenů si autoři vytvořili bázi pro testování hlavních proudů soudobých teorií geneze a vnitřní struktury elit (Szelényi et al. a Higley et al.). Hlavním závěrem těchto testů je poznatek, že schémata vytvářená těmito teoriemi je možno použít k interpretaci a zobecněním postsocialistického vývoje jako užitečný základ pro ideáلتypové modely postihující různorodou sociální realitu, nikoli jako předem dané striktní predikce.

Meritorně se dají poznatky studie shrnout takto: Studie si kladla za cíl odpovědět na dvě otázky. První se týkala cest geneze nové elity v procesu transformace, druhá vývoje její vnitřní struktury. V souvislosti s první otázkou existovaly tři v úvahu připadající hypotézy: vznik nové elity reprodukcí, cirkulací nebo jednorázovým nahrazením elitou novou. Česká data nemohou svědčit ve prospěch jednoznačné verifikace či falsifikace ani jedné z uvedených hypotéz. Tendence jak ke kontinuitě, k „přirozené“ reprodukcí dřívějších sociálních struktur, včetně kompozice elit, tak k diskontinuitě s jistými možnostmi návratů k tradičním životním osudům jednotlivců i rodin skutečně existují jako reálné společenské jevy i v post-socialistickém vývoji českých zemí. Avšak rozsah a kvalita působnosti těchto dvou hypotéz nabývá specifických forem přiměřeně k jednotlivým segmentům společenské elity.

Nová politická elita se v rychle za sebou následujících a tudíž ve svém vyznění velmi radikálních krocích zásadně odlišila od někdejší, totalitární elity a znovu (v obecné návaznosti na předválečnou zkušenost) založila tradici pluralitní parlamentní demokracie. Časový odstup však zabránil tomu, aby bylo možno v plném rozsahu pokračovat v individuálních, či rodinných tradicích v doslovném smyslu pojmu cirkulace. V zásadě tedy platí pro politickou a zvláště mocenskou elitu princip úplné jednorázové výměny, replacementu.

Ve sféře duchovní kultury společné působení reprodukčních a cirkulačních tendencí vedlo ke kombinaci kontinuity a diskontinuity.

Pokud jde o pohyb vnitřní struktury, nepotvrdil se pro politickou elitu schematický předpoklad o lineárním vývoji demokratizace – konsolidace demokracie a na něm závislý pohyb rozdělená – fragmentarizovaná – konsensuálně sjednocená elita. Naopak se potvrdily představy o reálném pohybu, v němž se prolínají procesy přežívání rozdělené elity (ve vztahu komunisté x ostatní politické síly), mimořádné fragmentarizace, ba dokonce i s prvky

vedoucími k novému rozdělení (v jisté fázi vývoje ODS a ČSSD x zbytky Čtyřkoalice a jejich spojenci) a konsenzuálního sjednocování. To však probíhá s mimořádnými obtížemi a řadou zvrátů. Dá se předpokládat, že doposud nahromaděná zkušenost a postupná generační obměna představitelů politických subjektů, generační obměna ekonomické i kulturní elity spolu s nezbytností řešit nové problémy modernizace, europeizace a globalizace by do těchto vztahů mohly vnést více racionality.

V každém případě analýza prezentovaná ve studii prokazuje značné mezery ve vědomostech o jak kvalitativních, tak kvantitativních charakteristikách českých elit na počátku 21. století a upozorňuje tak na nezbytnost pokračování intenzivního zkoumání elit, k jakému došlo v polovině devadesátých let.

Summary

The study summarizes the results of the authors' nearly decade-long effort (related to the study of the post-socialist transformation of Czech society) to gain an empirical and theoretical knowledge of the process of how social elites are created and consolidated. Social elites are understood primarily as the foremost stratification groupings, which enter into complicated interactions with the social system, its economic and political institutional structures, as well as the sphere of culture and its structures. They include political-administrative, economic, and cultural-ideological elites. By re-telling the history of the creation and development of these three elites between 1989 and 2002 (including a brief overview concerning the origin of the post-socialist elites during the period of state-run socialism), and through a systematic presentation of the authors' own findings and other resources, the authors have created a foundation which provides the basis for the testing of the main current theories pertaining to the history and internal structuring of elites (Szelényi et al. and Higley et al.). The main conclusion is that the schemes resulting from these theories may be used for interpretation and, by extrapolating the features common to the post-socialist experience, these theories may be used as a basis for ideal-type models capturing a diverse social reality. The schemes generated from these theories, however, may not be used to predict future developments.

The findings of the study may be summarized as follows: The study intended to answer two questions. The first concerned the history of the new elite in the process of transformation; the second concerned the development of the elite's internal structuring. In connection with the first question, there were three hypotheses under consideration about how new elites were created: through reproduction, circulation, or the replacement of the old elites in their entirety with new elites. It is not possible on the basis of the Czech data to indisputably prove or disprove any of these hypotheses. The tendency toward both continuity (the "natural" reproduction of the former social structure, including the composition of elites) and discontinuity (with allowances made for individuals and families returning to traditional family lives) co-exist as actual social phenomena even in the post-socialist history of the Czech Republic. The degree and quality of the applicability of these two tendencies takes a specific form, depending on the particular segment of the social elites.

The new political elite, established in rapidly successive and thus outwardly very radical steps, was completely unlike the former totalitarian elite, and once again (building upon the pre-war experience) the new political elite established the tradition of a pluralistic parliamentary democracy. The time that had elapsed since then, however, made it impossible to take full advantage of individual and family traditions in the specific sense of the term "circulation". Principally, political, and especially power elites have been created through a single one-time exchange - replacement.

In the sphere of culture, the joint effects of the tendencies toward reproduction and the circulation of elites have resulted in a combination of continuity and discontinuity.

As for the development of the internal structuring of political elites, the schematic presumption of linear development from democratization to consolidation of democracy has not been confirmed, and the same is true of the related movement along the line divided – fragmented – consensually unified elite. On the contrary, there was confirmation of the presumption that there is a movement that combines the process of the survival of a divided elite (in relation to the communist versus the other political powers), the process of extraordinary fragmentation, and even developments leading toward new divisions (at certain phases of development, ODS and ČSSD versus 4Coalition and their supporters) and consensual unification. However, when this happens it is with extraordinary difficulty and with many interruptions. We can assume that the experience that has been accumulated thus far, and the gradual generational exchange of political representatives, the generational exchange of the economic and cultural elites, along with the necessity of addressing new problems related to modernization, “Europeanization” and globalization, could result in these processes being conducted more rationally.

In any case, the analysis presented in the study reveals great gaps in the knowledge of both the qualitative and quantitative characteristics of Czech elites at the beginning of the 21st century, and thus highlights the necessity of continuing the intensive study of elites that occurred in the mid-90s.

Zusammenfassung

Seit fast zehn Jahren bemühen sich die Autoren im Zusammenhang mit dem Studium der postsozialistischen Transformation der tschechischen Gesellschaft auch um einen entsprechenden empirischen und theoretischen Erkenntnisstand über den Prozess der Entstehung und der weiteren Entwicklung gesellschaftlicher Eliten. Die Studie fasst die Ergebnisse dieser Bemühungen zusammen. Die gesellschaftlichen Eliten werden hier vor allem als oberste Teilschicht aufgefasst, die durch ihre institutionelle ökonomische und politische Struktur mit dem ganzen sozialen System und mit der gesamten kultur-zivilisatorischen Sphäre in eine komplizierte Interaktion tritt. Sie umfassen die politisch-rechtliche, die wirtschaftliche und die kulturideologische Elite. Durch einen Rückblick auf die Geschichte der Entstehung und Entwicklung aller drei Bestandteile in den Jahren 1989 bis Mitte Mai 2002 (einschließlich einer kurzen Retrospektive, die die Anfänge der postsozialistischen Eliten im Staatssozialismus betrifft) und durch eine systematische Präsentation der Erkenntnisse aus eigenen und übernommenen Quellen schufen die Autoren die Basis für einen Test der Hauptströmungen der gegenwärtigen Theorien über die Genese und die inneren Strukturen von Eliten (Szelényi et al. und Higley et al.). Das Hauptergebnis dieser Tests liegt in der Erkenntnis, dass die Schemata, die durch diese Theorien hervorgebracht wurden, zur Interpretation und Verallgemeinerung der postsozialistischen Entwicklung genutzt werden können, und zwar als nützliche Grundlage für idealtypische Modelle, die die vielgestaltige soziale Realität erfassen, nicht aber als im Vorhinein gegebene, strikte Prädiktionen.

Die Erkenntnisse der Studie können folgendermaßen zusammengefasst werden: Die Studie setzte sich zum Ziel, zwei Fragen zu beantworten. Die erste betraf die Wege der Genese neuer Eliten im Transformationsprozess, die zweite die Entwicklung ihrer inneren Struktur. Im Zusammenhang mit der ersten Frage existierten drei mögliche Hypothesen: Die Entstehung der neuen Elite durch Reproduktion, Zirkulation oder eine einmalige Ersetzung durch eine neue Elite. Die tschechischen Daten sprechen nicht für eine eindeutige Verifikation oder Falsifikation einer der angeführten Hypothesen. Die Tendenzen sowohl zur Kontinuität, zur „natürlichen“ Reproduktion früherer sozialer Strukturen einschließlich der Zusammensetzung der Eliten, als auch zur Diskontinuität mit gewissen Möglichkeiten, zu traditionellen Lebensschicksalen von Einzelnen und Familien zurückzukehren, existieren als reale gesellschaftliche Erscheinungen auch in der postsozialistischen Entwicklung der böhmischen Länder. Allerdings nehmen Umfang und Qualität der Wirksamkeit dieser beiden Hypothesen entsprechend den einzelnen Segmenten der gesellschaftlichen Elite spezifische Formen an.

Die neue politische Elite unterschied sich in den schnell aufeinander folgenden und so im Ergebnis sehr radikalen Schritten grundlegend von der früheren, totalitären Elite und begründete aufs Neue (in allgemeiner Anknüpfung an die Erfahrung der Vorkriegszeit) die Tradition einer pluralistisch-parlamentarischen Demokratie. Durch den zeitlichen Abstand konnten jedoch individuelle oder familiäre Traditionen nicht in vollem Umfang im wört-

lichen Sinne des Wortes Zirkulation fortgesetzt werden. Im Grunde gilt also für die politische und insbesondere die Machtelite das Prinzip des völligen, einmaligen Austauschs, des Replacements.

In der intellektuellen Sphäre führte das gemeinsame Wirken von Reproduktions- und Zirkulationstendenzen zu einer Kombination von Kontinuität und Diskontinuität.

Was die Bewegungen der inneren Strukturen angeht, konnte für die politische Elite die schematische Voraussetzung einer linearen Entwicklung der Demokratisierung bis zur Konsolidierung der Demokratie und davon abhängig die Bewegung einer geteilten – fragmentarisierten – konsensual vereinigten Elite nicht bestätigt werden. Im Gegenteil: Es bestätigten sich die Vorstellungen von einer realen Bewegung, in der sich die Prozesse des Überlebens einer geteilten Elite (im Verhältnis Kommunisten x andere politische Kräfte), einer außerordentlichen Fragmentarisierung, ja sogar mit Elementen, die zu einer neuen Teilung führen (in einer gewissen Phase der Entwicklung von ODS und ČSSD x Reste der Viererkoalition und ihre Verbündeten) und einer konsensualen Vereinigung durchdringen. Dies ist allerdings mit außerordentlichen Problemen und mit einer Reihe von Rückschlägen verbunden. Man kann davon ausgehen, dass die bisher gesammelten Erfahrungen und der schrittweise Generationswechsel unter den Vertretern politischer Subjekte, der Generationswechsel in der Wirtschafts- und Kulturelite zusammen mit der Notwendigkeit, die neuen Probleme der Modernisierung, Europäisierung und Globalisierung zu lösen, in diese Beziehungen mehr Rationalität einbringen könnten.

In jedem Fall weist die Analyse, die in der Studie präsentiert wird, erhebliche Wissenslücken nach, sowohl was die qualitativen als auch was die quantitativen Grundzüge der tschechischen Eliten zu Beginn des 21. Jahrhunderts betrifft, und macht so darauf aufmerksam, dass die intensive Untersuchung der Eliten, zu der es Mitte der neunziger Jahre kam, fortgesetzt werden muss.

**Zrod a další vývoj nových elit
v České republice
(od konce osmdesátých let 20. století
do jara 2002)**

Pavel Machonin, Milan Tuček

Edice Sociological Papers 02:1

Řídí: Marie Čermáková

Redakce: Jitka Stehlíková, Olga Vodáková

Sociologický ústav AV ČR

Jilská 1, 110 00 Praha 1

Náklad 200 ks

1. vydání

Prodej zajišťuje Tiskové a ediční oddělení Sociologického ústavu AV ČR

tel. 222 221 761

fax 221 183 250

e-mail: prodej@soc.cas.cz